

Kirkegårdskultur

2011-12

Formand: Elof Westergaard
Vestre Allé 5
8600 Silkeborg
Tlf. 86 80 19 27 eller 86 86 95 59
eve@km.dk

Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66
Mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk

Kasserer og ekspedition: Hans Broch-Mikkelsen
Strandparken 16
5800 Nyborg
Tlf. 65 31 02 49
brochm@privat.dk

Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36
ketskryger@mail.tele.dk

Redaktion: Mette Fauerskov
Stine Helweg
Karin Kryger
Anne-Louise Sommer
Elof Westergaard

Tryk/Layout: PrinvoVejle

ISSN 0907-8541

Forsidemotiv: Ryvangen.
Foto: John V. Jensen

Indholdsfortegnelse

Forord.	
Dødens pris <i>Af Elof Westergaard</i>	4
Den danske kirkegård og dens potentiale <i>Af Poul Götke</i>	8
Hvad koster det at dø? <i>Af Finn Langager Larsen</i>	15
Et værdifuldt monument <i>Af Karin Kryger</i>	21
Den personlige gravsten Er den omkostningen og besværet værd? <i>Af Steen Jensen</i>	30
Om gravsten <i>Af Erik Varming</i>	34
Præstetanker om begravelsen <i>Af Arne Mårup</i>	40
Mit forhold til kirkegårde. En kirkegårdsvandring til fem kirkegårde og en lade <i>Af Doris Ottesen</i>	50
Versöhnung über den Gräbern Krigskirkegårde fra Anden Verdenskrig i Danmark <i>Af John V. Jensen</i>	60
Talende sten <i>Af Carsten Bach Nielsen</i>	78
Kirkegården – vore individuelle mindehaver <i>Af Charlotte Skibsted</i>	90
Europæisk kirkegårdskultur <i>Af Elof Westergaard</i>	102
Anmeldelser <i>Af Karin Kryger & Elof Westergaard</i>	106
Glimt fra årsmødet <i>Af Karin Kryger</i>	116
Foreningen for Kirkegårdskultur	122
Bestyrelsen pr. november 2011	124

Forord. Dødens pris

Af Elof Westergaard

Provst og formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Næsten alle gravsteder vender mod øst på den gamle del af Løgumkloster Kirkegård.

Foto: Mette Fauerskov.

Den 14.-15. november 2010 afholdt Foreningen for Kirkegårdskultur konferencen *Dødens Pris* på Løgumkloster Højskole. Konferencen indeholdt en lang række korte foredrag, hver af ca. 20 minutters varighed. Disse indlæg kastede lys over det bredt anlagte tema. En lang række af disse oplæg følger i dette årsskrift. Konferencen var velbesøgt, og højskolen fungerede fornemt som ramme for konferencen.

Konferencens titel *Dødens pris* skal forstås i den mest brede betydning.

En række af foredragene beskæftiger sig med den økonomiske side af en begravelse. Døden har sin pris. Det koster at dø. Der er økonomi i begravelse og kirkegårdsdrift, idet ansatte skal lønnes, og der er udgifter til maskiner og planter. Der er både drifts- og anlægsudgifter. Gravstenen koster også, og bedemanden skal også have penge for den hjælp, han/hun har ydet i forbindelse med dødsfaldet.

Titlen *Dødens pris* henviser imidlertid også til det helt grundlæggende forhold, som gør sig gældende for al kirkegårdskultur, nemlig dødens hårde pris: tabet og savnet af den døde. Dødens umiddelbare pris er tavshed. Døden gør os tavse og efterlader os som pårørende med et savn. Dødens tavshed er således ikke blot den dodes tavshed, men det er en tavshed, som let forplanter sig til hele det rum, de efterladte står i.

Den norske forfatter Karl Ove Knausgårds selvbiografiske roman *Min kamp*, bind 1, handler i høj grad om døden, og i denne roman finder vi netop et eksempel på, hvordan tavsheden kan brede sig ind over hverdagen. Karl har, da vi møder ham, netop bestilt en taxa til lufthavnen. Han sætter sig ind på bagsædet, og han ser chaufføren smile venligt til sig. Chaufføren spørger:

”– Skal du på ferie?

– Nej, sagde jeg. – Ikke ligefrem. Min far døde i dag. Jeg skal ned og begrave ham. I Kristiansand.

Det satte en stopper for smalltalken.”¹⁾

Den løse snak i taxaen forvandles ved talen om farens død til tavshed. En samtale blev brudt, før den rigtig var begyndt. Her møder vi dødens pris: tavsheden.

Anliggendet med al kirkegårdskultur er imidlertid at give os sproget og smalltalken tilbage. Ikke ved at tale uden om døden og ved at fortrænge den. Gravsted, gravsten, beplantning og alt, hvad der bliver placeret på gravstedet, afspejler såvel et savn, en sorg over tabet af den døde, som udtrykker en taknemmelighed over det liv, som blev delt med afdøde. Al kirkegårdskultur kan således betragtes som et værn mod glemselen. Den italesættelse af døden, som kirkegårdskulturen er udtryk for, er uhyre vigtig. Den giver ikke døden det sidste ord, men skærper derimod vores blik for betydningen af det liv, vi deler med hinanden. Det har derfor også altid forekommet mig, at arbejdet med kirkegårdskultur er både betydningsfuldt og særdeles livsbekræftende. Det fordrer imidlertid af os, at vi hver især gør os umage. Det gælder landskabsarkitekten, når hun tegner nyt anlæg, kirkegårdsleder og graveren i deres daglige virke, præsten i sit arbejde med en begravelsesprædiken og stenhuggeren i sin udførelse af gravmindet. Dødens pris er så høj, at det fordrer omhu fra alle sider, så vi fortsat ved besøg på vores kirkegårde kan finde trøst og glæde ved livet.

Noter

1 Knausgård, K.O, Min kamp, Bind 1, 261

Stemningsbilleder fra Løgumkloster.

Foto: Mette Fauerskov

Den danske kirkegård og dens potentiale¹

Af Povl Götke

Ph.d. lektor på TPC Løgumkloster

Hvem eller hvad bestemmer kirkegårdsdriften?

Kirkegårdene i Danmark er et af de vigtigste nationale klenodier, hvor kultur, samfund og historie løber sammen og kommer til udtryk i et rum. Betydningen af rummet er højspændt, og det genoplades hele tiden, for i rummet henlægges der løbende nye objekter, som emotionelt trækker os maksimalt. Eller sagt med andre og lidt mere poetiske ord: vi begraver vores kære på kirkegården. Men når man i dag går tur på kirkegårdene, kan man ikke lade være med at spørge sig selv om, hvem eller hvad det egentlig er, der i øjeblikket dikterer den retning, som udviklingen af formgivningen synes at tage. Er udformningen af kirkegården, kirkegårdsæstetikken, bestemt af teologiske overvejelser i de menighedsråd, der i langt de fleste tilfælde har ansvaret for kirkegården? Afspejler kirkegården et kirkesyn og de dermed forbundne visioner om et menighedsliv, som man har det pågældende sted? Er det samtiden – for eksempel det forhold at Danmark er en krigsførende nation med tab af menneskeliv til følge – der sætter sig spor på kirkegården? Er det teknologien, maskinernes magt og muligheder, der bestemmer kirkegårdens udformning? Er kirkegården først og fremmest præget af at være en arena for en række fagforeninger, som ønsker at maksimere deres andel af ressourceforbruget inden for folkekirken? Eller hvad er det, der bestemmer æstetikken?

Der er ingen tvivl om at netop ressourceforbruget kommer til at være det helt centrale tema i årene, der kommer. Det lægges der op til med to udgivelser, som Kirkeministeriet, Foreningen af Danske Kirkegårdsledere og Skov & Landskab ved Københavns Universitet står bag.² Med udgivelserne forsøger man at skabe et fælles sprog, som man kan bruge i forbindelse med en beskrivelse af driften og udarbejdelse af en plejeplan for den enkelte kirkegård. De to udgivelser er, som der står i indledningen til håndbogen, "et skridt på vejen

til belysning af driftopgavens omfang og indhold." Det næste trin i processen er udarbejdelse af effektive ressourcestyringsværktøjer på basis af tidsmåling og prissættelse af de enkelte aktiviteter og elementer.

Faren for standardisering

Det er helt afgørende af få styr på ressourceforbruget i folkekirken. Det gælder også vores kirkegårde. Og ikke bare skal der styr på ressourceforbruget, men det skal også nedbringes, for i de sidste år har der været et underskud på en lille milliard på kirkegårdsdriften. Det er i sagens natur helt uholdbart. Der skal styr på økonomien. Problemet med den anviste vej er imidlertid, at den meget nemt kan medføre, at vores kirkegårde bliver døde, golde og kedelige. Som bekendt skaber sproget, hvad det nævner, og sproget i de anførte udgivelser er et standardiseringssprog. Med udgivelserne vil man ensrette beskrivelserne af kirkegårdsdriften med henblik på en overordnet regulering. Faren er, at standardiseringen af sproget også får konsekvenser for kirkegårdsæstetikken. Den kan meget nemt gå hen og blive standardiseret, hvorved alle kirkegårde kommer til at ligne hinanden.

Det vil med stor sandsynlighed ske de steder, hvor man ikke i det enkelte menighedsråd har en helt klar "politik" med hensyn til kirkegårdens form og funktion. Så det er opfordringen i det følgende: skab en politik på området! Tænk kirkegården ind i menighedslivet! De enkelte kirkegårdsejende menighedsråd skal gøre kirkegården til "vores" kirkegård, og det vil sige at trække den ind som et aktivt element i det kirkelige liv.³ Det er der en række store gevinster ved, for kirkegården repræsenterer et helt utroligt potentiale i mange henseender. I det følgende vil jeg pege på nogle af dem, men først skal vi lige en lille tur omkring et 50-års jubilæum.

Exner og kirkegårdsæstetik

For præcis 50 år siden, i 1961, kom J. Exner med sit bud på, hvad der skulle være styrende for udviklingen af de danske kirkegårde.⁴ Det var på et tidspunkt, hvor ca. 97 % af den danske befolkning var medlemmer af folkekirken. Det var også et tidspunkt, hvor det stort set kun var mænd, der indgik i de råd og udvalg, som arbejdede med diverse problemstillinger, herunder også de kirkelige. Og det var på et tidspunkt, hvor kirkegårdsæstetikken udelukkende skulle

tjene en kontemplativ funktion. Selvom Exner på ingen måde er uden sans for lokale traditioner og stedlige særpræg,⁵ handler det for ham om at skabe ro og orden gennem en klar struktur og lige linjer. Og det projekt må man sige er lykkedes. Den problematik, som Exner først og fremmest er optaget af, er at forene individuelle udtryk med et hensyn til helheden. Sidstnævnte vejer for ham helt klart tungest.

Exners manifest er så absolut værd at tage udgangspunkt i, når man skal reflektere over, hvad man skal med kirkegårdene, fordi han netop insisterer på, at det er en æstetisk opgave på kirkelige præmisser. Men der er rendt en del vand i åen i de forløbne 50 år. For det første er det demografiske billede af den danske befolkning noget mere broget, end det var på Exners tid. På mange kirkegårde afspejles således de afdødes gruppetilhørsforhold, hvad enten det er etnisk eller religiøst defineret. For det andet er kvinder blevet en faktor, man må regne med, også når der skal tages beslutninger i kirkelige kredse. Og det er der perspektiver i, også med hensyn til kirkegårdene, for kvinder har ofte en anden agenda og en anden æstetik end mænd. For det tredje er praksiselementet, når det handler om tro og religiøsitet, blevet meget mere påtrængende. Og for det fjerde er økonomien blevet den helt og aldeles afgørende faktor, hvad den endnu ikke var på Exners tid.

Kirkegården mellem drift og dannelse

Efter min opfattelse er det af afgørende betydning, at kirkegården i højere grad tænkes ind som et af de basale elementer i den kirkelige undervisning og dannelse, end tilfældet er i dag. Vi har en tradition, som skal videreføres, og det skal ske i forhold til både unge, voksne og gamle. Kirkelig dannelse handler både om et abstrakt og ideologisk niveau, om teologi, men også om et helt konkret niveau, nemlig om hvordan teologien udmønter sig i tradition, vaner, skikke og adfærd. Tidligere fulgte man i højere grad bare trop, men i dag skal man have gode grunde for at gøre det, man gør. Og der er i dag mange andre inspirationskilder end de kirkelige. For eksempel er der i dag en række kommercielle interessenter, som uden tvivl kunne ønske sig en liberalisering af den danske dødekult. Derfor er det vigtigt, at det enkelte menighedsråd gør kirkegården og den danske kirkegårdskultur til et "bevidstgørelsesområde". Meningen er ikke, at status quo skal fastholdes. Slet ikke, efter min mening skal der forandring til. Det er imidlertid vigtigt, at det ikke kun er kommercielle interesser, der kommer til at styre udviklingen af

de fremtidige behov og ønsker på området, men også og ikke mindst nogle ideologiske eller teologiske hensyn.

Kirkegården og kønnet

Kirkegården skal også tænkes ind som et aktivt aspekt i det kirkelige liv. I den henseende indeholder vores kirkegårde et uudnyttet potentiale, som er gigantisk. Det gælder generelt, men i allerhøjeste grad i forhold til den problematik, der knytter sig til kønnet. Folkekirken er i dag feminiseret i en grad, som savner fortilfælde. Mænd kommer kun i kirken, fordi deres koner kræver det. Der er næsten ingen tilbud, som henvender sig til rigtige drenge og mænd og deres specifikke behov og ønsker. Det meste er studiekredse, kirkekoncerter og foredrag, hvor man skal sidde stille og reflektere. Og måske oven i købet læse noget. Men det er ikke lige mandens stil. Mange mænd læser kun avis. Imidlertid repræsenterer kirkegården en række muligheder, som er oplagte, hvis man vil lave menighedsopbyggende aktiviteter med og for mænd. Her kan man nemlig gøre noget sammen, være tæt på hinanden og føle et nærvær og en solidaritet, uden at skulle tale om følelser og reflektere over sig selv. Og man kan bidrage aktivt til menighedslivet gennem omverdensintervenierende projekter som at grave huller, vælte træer, klippe hække, slå plæner. Det er lige noget for drenge i alle aldre.

Kirkegården som samtidens fællesrum

Kirkegården har alle dage været tidens rum, hvor den enkeltes liv blev puttet ind i en større historisk og samfundsmæssig ramme. På mange kirkegårde kan man således finde monumenter for tre-årskrigen, for genforeningen og verdenskrigene. Tyske flygtninge og engelske flyvere ligger side om side med Hr. og Fru Madsen. Det er utroligt vigtigt, at denne tradition videreføres, hvis kirkegården fortsat skal have en inklusiv og dermed samfundsskabende funktion. Efter min mening skal vi på kirkegårdene også have mindesmærker for de begivenheder, der lokalt og nationalt er afgørende i det 21. århundrede. Og vi skal have mindesmærker, som inkluderer gammel- og nydanskere. Gravlægning har altid spillet en kæmpe rolle for tilhørsforhold, og derfor bør man i de enkelte menighedsråd aktivt arbejde for, at også nydanskere føler sig kaldet til at blive jordfæstet på den samme jordlod som gammeldanskere. Kirkegården er en integrationsfaktor, for i døden er vi alle lige.

Kirkegården som terapeutisk rum

Stress er en folkesygdom, og i Danmark burde det være en mærkesag for folkekirken at være med til at afhjælpe de problemer, som stress skaber for mennesker. Også i den henseende er kirkegården et oplagt sted at gå hen, for noget af det mest effektive mod stress er at arbejde i en have. I Sverige bruger man derfor haven i behandlingen af stressramte. Den lokale kirkegård burde være et sted, hvor det man kunne tilbyde stressramte mennesker at lave noget konkret sammen med nogle andre og se det vokse og gro omkring sig.⁶ For menighedsrådet var det samtidig en oplagt mulighed på det her område at indlede et samarbejde med stedlige lægehuse og lokale virksomheder, og på den måde gøre folkekirken til en ressource, der løser konkrete opgaver og imødekommer reelle behov.

Kirkegården som læringsrum

Den lokale kirkegård burde også indrettes således, at den kunne bruges i forbindelse med kirkelige aktiviteter for minikonfirmander og almindelige konfirmander. Der burde være et sted på kirkegården, hvor disse grupper kunne have deres legitime gang, hvor man kunne have undervisning uden dørs, hvor man kunne have sommercamps osv. Kirkegården skal indgå som et naturligt element i den kirkelige dannelse på linje med kirkerummet. Ved at bruge kirkegården som læringsrum vil man endvidere kunne imødekomme flere læringsstile. De pædagogiske udfoldelsesmuligheder er nemlig yderst begrænsede i sognegården, som egentlig mere er skabt som en nydelig ramme omkring kunst og kultur end som en platform for et pulserende menighedsliv.

Kirkegården og kirkeåret

På kirkegården burde man begynde at supplere prydblommer med nytteplanter. Og der bør komme mere årstidsbestemt vegetation ind på kirkegården, så årets gang bliver en faktor, man kan iagttage. På kirkegården bør der være nøddehegn, krydderurter, bærbuske og frugttræer. Man taler meget om, at sådan noget som høstgudstjenesten mange steder er blevet et meningsløst abstraktum, fordi folk ikke længere lever i kontakt med naturen og i afhængighed af jorden. Men hvis man på kirkegården havde sin egen produktion af diverse frugter og afgrøder, så kunne man revitalisere høstgudstjenesten som en meget konkret begivenhed, der giver rigtig meget

mening, også kristeligt. Man burde naturligvis også omdanne nogle af de mange plæner og fællesarealer, som koster kassen i ufinansieret vedligeholdelse, til græsningsarealer, hvor man kan have lam og får gående, som man kan slagte forår og efterår. Det vil i så tilfælde ikke være noget nyt, for kirkegårdene var udlagt til græsningsarealer indtil for ganske nylig.

Ansæt Bonderøven som kirkegårdsleder

Jeg har her blot antydnet lidt af det gigantiske potentiale, som vores kirkegårde indeholder. Forudsætningen for at udfolde potentialet er, at det enkelte menighedsråd formulerer nogle klare visioner på området, og at de har nogle mennesker ansat, som kan føre visionerne ud i livet. Hvis jeg sad i et menighedsråd, ville jeg ansætte sådan en som Bonderøven som kirkegårdsleder. Gerne i form af en kvinde, for kvinder har en anden æstetik end mænd. Det skulle være en person, som havde lyst til at drive tingene på sådan en ol' school-agtig og co2-neutral måde. En person, som havde lyst til alt bøvlet med at involvere frivillige i kirkegårdsdriften, både i det daglige og ikke mindst de to gange om året, hvor der skulle være kirkegårdsdag, og hvor medlemmer af menigheden møder talstærkt op for at få sat skik på de store ting. Det skulle være en person, som havde lyst til at indgå i undervisningen af børn, unge og voksne. Og så videre.

Der er ingen tvivl om, at vi i øjeblikket bevæger os i den stik modsatte retning end den, jeg her har antydnet. Men hvis ikke vi får vendt udviklingen, tilbageerobret kirkegården og genindlejret den i det kirkelige liv, så er der sandsynligvis ingen kirkegårde om 50 år. Eller i hvert fald kun ganske få. For nylig fremgik det af en artikel i Kristeligt Dagblad, at ikke mere end 63 % af befolkningen ønsker en begravelse i folkekirkeligt regi⁷. Hele 24 % ønsker sig en begravelse, som er ikke-religiøs. I København er tallet så højt som ca. 33 %. Samtidig er lovgivningen blevet mere liberal, så der er flere muligheder for alternative begravelser. Hvis ikke kirkegården skal ende som parkeringsplads for endnu en discountbutik, skal kærligheden til den fornyes og gives videre til nye generationer. Mange flere skal opfatte – og opleve! – kirkegården som en ressource, som "vores" kirkegård.

Hvordan vil du begraves?

Lad os begynde med os selv. Drøft i menighedsrådet, hvordan I selv vil begraves. Personligt kunne jeg godt tænke mig

en jordbegravelse. Jeg hader det der med, at kisten forsvinder ud i trafikken, bliver en genstand i en industriel proces, som kulminerer med en afbrænding. For mig ligger der en stor trøst i at være nogle mennesker sammen om at sænke en kiste i jorden og på den måde følge den afdøde helt til dørs, så at sige. Eller sagt med andre ord: kirkegården er den store himmelseng, som jeg vil puttes i.

I kirken vil jeg gerne have, at præsten taler over det der sted hos Paulus, hvor der står noget om, at vi nu ser stykkevis og som i et spejl, men da skal vi se ansigt til ansigt. Det er min kristendom. Og så skal der synges salmer, nye salmer. Det kommer lidt an på årstiden, men for eksempel kunne man begynde med DDS 89, "Vi sidder i mørket, i dødsenglens skygge". Den er skrevet af Johannes Johansen. Der skal også være en af Lisbeth Smedegaard Andersen, for hendes salmer er jeg helt vild med. Sikker er det, at det skal være nye salmer, der skal synges til min begravelse. Kun nye salmer.

På min grav vil jeg have et højt, tyndt og fladt kors i sort jern inspireret af den stil, som man finder i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Graven skal ikke hegnes ind og må meget gerne ligge på et område med vildtvoksende beplantning, som fra tid til anden græsses af får. Det er muligvis ikke helt foreneligt med mit ønske om at blive begravet på øen Baagø i Lillebælt, hvor jeg har et hus, men hvem ved: måske kan mine ønsker være med til at påvirke den fremtidige kirkegårdsæstetik der på stedet.

Noter

- 1 Titlen spiller på J. Exners bog, som er omtalt nedenfor. Artiklen er baseret på et foredrag om kirkegårdskultur, som jeg holdt på Foreningen for Kirkegårds-kulturs konference, "Dødens pris", 14.-15. november 2010 på Løgumkloster Højskole.
- 2 *Kvalitetsbeskrivelser for kirkegårde. Standardbeskrivelser med mål og tilstandskrav for kirkegårdenes drift.* Park og landskabsserien 41, 2010, og *Praktisk håndbog i kirkegårdsdrift. Standardbeskrivelser med udførelseskrav for kirkegårdenes drift.* Park og landskabsserien 42, 2010. Begge er udarbejdet af Susanne Guldager, Palle Kristoffersen og Christian Philip Kjøller.
- 3 Hvilket der også opfordres til i den folder, *Driftstyring på kirkegårde*, der ledsager publikationerne.
- 4 J. Exner, *Den danske kirkegård og dens problemer*, Horsens 1961.
- 5 Exner rejste rundt til samtlige danske middelalderkirker og forhandlede en frivillig fredningsaftale igennem med lodsejerne, således at den for ham afgørende treklang, kirke, kirkegård og omgivelser, fortsat kunne lyde. Så han var altså mere end almindeligt optaget af kirken i kontekst, men for ham handlede det først og fremmest om en kontemplativ skuen. Der er ingen tanker om en aktiv og menighedsopbyggende brug af kirkegården. Man kan læse om hele fredningsprojektet i *Kirken i landskabet*, som er skrevet af Johan Exner og Helge Finsen, og udgivet på Gyldendal i 1961.
- 6 På Politikens netavis kunne man den 30. august 2011 læse om åbning af den første stresshave i Nordsjælland. Så bare se at komme i gang, der er behov for det.
- 7 *Kristeligt Dagblad*, forsiden af 1. sektion og Liv&sjæl side 12, fredag den 12. august 2011.

Hvad koster det at dø?

Af Finn Langager Larsen

Kommitteret i Kirkeministeriet

Overskriften er et spørgsmål, som jeg er blevet bedt om at give mit bud på her. I tilknytning hertil skal jeg redegøre for kirkegårdenes økonomi og deres takster samt svare på, om en krematoriebegravelse er billigere end en kistebegravelse.

Lov om begravelse og ligbrænding eller Hvor kan man blive begravet?

Indledningsvist kan det fastslås, at det i Danmark er lovbestemt, hvordan man skal forholde sig til de døde, og det forekommer helt naturligt i et oplyst retssamfund som det danske. De grundlæggende regler finder man i kap. 1 i lov om begravelse og ligbrænding. Her er det bestemt, at lig enten skal begraves eller brændes, og at ligbrænding skal ske i krematorier, der er godkendt af kirkeministeren.

Kistebegravelser skal ske på folkekirkens kirkegårde eller andre af kirkeministeren godkendte begravelsespladser, hvoraf der kun er nogle ganske få, etableret af trossamfund uden for folkekirken. Så dem kan der godt ses bort fra i den store sammenhæng.

For askeurner er det som for kister hovedreglen, at de skal nedsættes på folkekirkens kirkegårde eller andre af kirkeministeren godkendte begravelsespladser. Men det er også muligt, at aske kan spredes over åbent hav, hvilket [som hovedregel, red.] kræver, at afdøde skriftligt har tilkendegivet, at han/hun ønsker det. Endelig kan en stiftsøvrighed på særlige vilkår give tilladelse til, at en askeurne nedsættes på en privat ejendom. Hovedbetingelsen er, ejendommen skal have en vis størrelse – i praksis min. 5.000 m².

På grundlag af dette kan det fastslås, at der altid vil være udgifter forbundet med at dø - det er ikke gratis. Selv om man vælger askespredning over havet eller urnenedsættelse på privat ejendom, vil der altid være udgiften til kremerin-

gen. Derudover vil der være større eller mindre udgifter forbundet med de ydelse, som de pårørende køber hos private – typisk bedemænd – til kiste, transport og anden praktisk hjælp. Udgifterne til disse ydelser har jeg ikke noget grundlag for at medtage her, da de ikke er myndighedsreguleret.

Folkekirkens kirkegårde

Efter dette lille præludium vil jeg koncentrere mig om folkekirkens kirkegårde, der i antal udgør godt 2.000, og som kan karakteriseres som det danske samfunds autoriserede begravelsespladser. Denne karakteristik kan bl.a. udledes af de bestemmelser i lov om begravelse og ligbrænding, som jeg lige har omtalt, og den er derudover understøttet af, at det i lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde er fastsat, at enhver – uanset medlemskab af folkekirken eller ej – har ret til at blive begravet på kirkegården i det sogn, hvor man bor.

Kirkegårdsdrift betragtes som en af folkekirkens kerneydelser, og der er ret betydelige omkostninger knyttet til den. I forbindelse med arbejdet i udvalget om den lokale økonomi, som kirkeministeren nedsatte i 2006 og som afgav den såkaldte grønne betænkning, nr. 1491 i august 2007, blev der foretaget en beregning om størrelsen af folkekirkens samlede kirkeskattefinansierede underskud. Beregningen blev foretaget på grundlag af regnskabsoplysninger for 2005 og viste, at underskuddet var på 831 mio. kr., der fremkom ved, at udgifterne blev opgjort til 1 mia. 286 mio. kr. og indtægterne til 455 mio. kr. Det betyder, at ca. 65 % af kirkegårdenes udgifter dækkes via skattebetaling, medens kun ca. 35 % dækkes af brugerbetaling.

Hvis der politisk er et ønske om at ændre på denne fordeling, så må man primært forsøge at dreje på de instrumenter, der vedrører takstfastsættelsen på kirkegårdene.

Kirkegårdstakster

De overordnede regler om kirkegårdstakster findes i § 12 i lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Her siges det bl.a., at der på hver kirkegård skal være en vedtægt, der er godkendt af provstiudvalget, og vedtægten skal bl.a. indeholde takstbestemmelser vedr. erhvervelse, fornyelse og vedligeholdelse af gravsteder. Endvidere siges det, at provstiudvalget ved godkendelsen skal sikre ensartede takster inden for samme ligningsområde, med mindre særlige forhold gør sig gældende.

Disse få og enkle regler har været gældende i mange år og er udtryk for, at kirkegårdsdrift er et lokalt, folkekirkeligt anliggende. Det har hidtil været de eneste regler, der har været fastsat om kirkegårdstakster, dog med den væsentlige modifikation, at kirkegårdstakster er offentlige gebyrer, hvorfor de ikke må overstige de faktiske omkostninger, der er forbundet med leverancen af den pågældende ydelse.

Man kan derfor konstatere, at det hidtil har været op til menighedsrådene og provstiudvalgene at bestemme, hvor store taksterne skal være i et ligningsområde og derved bestemme, hvor stor en del af kirkegårdenes drift, der skal betales af brugerne og hvor stor en del, der skal afholdes af kirkeskatten.

Det er først og fremmest disse regler, der skal ændres, hvis der skal ske en forskydning mellem størrelsen af brugerbetalingen og skattefinansieringen. Og der kan kun opnås sikkerhed for, at der sker en forskydning, hvis det er Kirkeministeriet, som har kompetencen til at fastsætte bindende regler for, hvorledes kirkegårdens takster skal beregnes og fastsættes.

Derfor blev der i efteråret 2008 fremsat et lovforslag i Folketinget, der bl.a. indeholdt en bestemmelse med et nyt stk. 5 til den foran nævnte § 12 i lov om folkekirkens kirkebygninger og kirkegårde. Heri siges, at kirkeministeren kan fastsætte regler om beregning af kirkegårds- og krematorietakster. Loven blev vedtaget, og den nævnte bestemmelse trådte i kraft d. 1. februar 2009.

Denne bemyndigelse til at fastsætte regler er blevet udmøntet i et regelsæt, der omfatter et cirkulære og en vejledning af 1. september 2009 om beregning af kirkegårdstakster, med et tilhørende it-baseret regneark og en manual hertil. Der er fastsat en overgangsperiode for reglernes ikrafttræden, idet det er bestemt, at de skal være i brug senest d. 1. september 2012. For god ordens skyld indskydes, at disse regler ikke gælder for de kommunalt bestyrede kirkegårde i de store byer.

Reglerne tager afsæt i, at kirkegårdene leverer tre ydelser, som er direkte borgerrelaterede, og som der kan kræves betaling for i form af takster, som fastsættes i vedtægten.

1. De stiller gravsteder til rådighed, som borgerne kan erhverve brugsret til. Kirkegårdene har i praksis monopol på denne ydelse.

2. De udfører gravning og tilkastning af grave. Kirkegårdene har monopol på denne ydelse.

3. De ren- og vedligeholder gravsteder efter aftale, enten for et år ad gangen eller for en længere periode (Gravstedslegat). Borgerne kan vælge selv at stå for ren- og vedligeholdelse.

sen eller indgå aftale med andre herom. Så her har kirkegårdene ikke monopol.

Reglerne om takstberegning siger, at der for hver af disse ydelser skal foretages en beregning af, hvad de faktiske omkostninger er for ydelsen. Ansvar for, at der foretages en omkostningsberegning for de tre ydelser, er placeret hos provstiudvalget. Som en hjælp til at foretage en sådan omkostningsberegning er der udarbejdet et regneark med en tilhørende vejledning/manual.

Med udgangspunkt i omkostningsberegningen er det provstiudvalgene, der fastsætter taksterne for de tre ydelser. For fastsættelsen gælder forskellige regler.

De skal sikre ensartede takster i ligningsområdet, med mindre særlige forhold gør sig gældende.

De kan vælge, at medlemmer af folkekirken skal slippe billigere med hensyn til taksterne for erhvervelse og fornyelse af brugsret til gravsteder samt for gravning og tilkastning af grave. Det er således f.eks. muligt – som det er tilfældet mange steder – at bibeholde et gratisprincip for folkekirkemedlemmers erhvervelse af brugsret til gravsteder.

Derimod skal takster for ren- og vedligeholdelse af gravsteder for folkekirkemedlemmer som for andre fastsættes, så omkostningerne bliver dækket. Baggrunden herfor er, at kirkegårdene som nævnt ikke har monopol på denne ydelse, og det er ikke rimeligt, at det folkekirkemedlem, som vælger selv at vedligeholde sit gravsted, gennem sin kirkeskat skal betale til ren- og vedligeholdelsen af de gravsteder, som kirkegården har påtaget sig at passe.

For alle ikke-folkekirkemedlemmer samt valgmenighedsmedlemmer gælder, at alle takster skal fastsættes, så de dækker omkostningerne, hvilket er både naturligt og rimeligt, da disse personer ikke gennem kirkeskattebetaling bidrager til kirkegårdenes opretholdelse.

Hvad kommer det her så til at betyde for takstniveauet på landets kirkegårde? Ja, der er næppe nogen tvivl om, at det vil stige. I hvert fald for de takster, hvor det er obligatorisk, at de skal dække omkostningerne. Denne vurdering bygger bl.a. på nogle undersøgelser, som i forbindelse med udvalgsarbejdet til den grønne betænkning blev foretaget af en række kirkegårdes takster, og den viste, at det kun var ganske få steder, at taksterne var fastsat, så de dækkede omkostningerne. Det store skattefinansierede underskud på 831 mio. kr. indikerer det samme.

Hvor stort er så det omkostningsbestemte takstniveau i kroner og ører? Taksterne vil selvfølgelig ikke være ens for alle landets kirkegårde. Men når det er sagt, kan der godt

gives et bud på, hvad niveauet vil være for de tre forskellige ydelser. De tal, som her følger, er autentiske, idet de bygger på regnskabstal fra en stor bykirkegård, hvis tal og data i øvrigt er lagt ind i ministeriets regneark.

Først ser vi på en kistebegravelse i et enkeltgravsted på 3,25 m². Her er den samlede omkostningsbestemte udgift til erhvervelse af brugsret i en fredningsperiode på 25 år ca. **10.000 kr.**

Den totale udgift til gravning og tilkastning af en kistegrav beløber sig til ca. **3.700 kr.**

Disse udgifter på ca. **13.700 kr.** for en kistebegravelse kan medlemmer af folkekirken efter provstiudvalgets takstfastsættelse slippe for. Men udgiften er obligatorisk for ikke-medlemmer af folkekirken, som så kan nøjes hermed, hvis de vælger selv at stå for ren- og vedligeholdelsen.

Hvis man derimod vælger at lade kirkegården stå for ren- og vedligeholdelsen, så koster det inkl. moms men uden blomsterplantning og grandækning ca. **700 kr. årligt** for et enkelt kistegravsted.

Hvis man vil sikre ren- og vedligeholdelsen i hele fredningsperioden, kan man tegne et legat og indbetale et engangsbeløb til stiftet på 25 gange den årlige udgift, eller **17.500 kr.** Det er der rigtig mange, der vælger at gøre, da der ikke skal betales skifteafgift af beløbet.

Ser vi på de tilsvarende tal for en nedsættelse i et urnegravsted på 1 m², udgør den samlede omkostningsbestemte udgift til erhvervelse af brugsret i en 10-årig fredningsperiode ca. **1.700 kr.**

Den totale udgift til gravning og tilkastning af en urnegrav udgør ca. **900 kr.**

For disse udgifter på ca. **2.600 kr.** gælder ligesom for kistebegravelser, at dem kan folkekirkemedlemmer efter provstiudvalgets takstfastsættelse slippe for. Men udgiften er obligatorisk for ikke-medlemmer af folkekirken, der så kan nøjes hermed, hvis de vælger selv at stå for ren- og vedligeholdelsen.

Hvis man vælger at lade kirkegårde stå for dette arbejde, koster det inkl. moms men uden blomsterplantning og grandækning ca. **600 kr. årligt** for et urnegravsted.

Hvis man vil sikre ren – og vedligeholdelsen i hele fredningsperioden, kan man tegne et legat og indbetale et engangsbeløb til stiftet på 10 gange den årlige udgift, eller **6.000 kr.**

Oven i disse udgifter skal man så medtage, at det også koster noget at blive kremeret.

Krematorietakster

Herom har Kirkeministeriet for nylig fastsat bestemmelser i form af et cirkulære og en vejledning af 8. september 2010 om beregning af krematorietakster med et tilhørende it-baseret regneark og en manual. Også her vil jeg indskyde, at disse regler ikke omfatter krematorierne på de kommunalt bestyrede kirkegårde.

Beregning af krematorietakster er bygget over samme læst som beregningen af kirkegårdstakster. Der skal som udgangspunkt foretages en beregning af de omkostninger, der er forbundet med en kremering. Det er provstiudvalget, der har ansvaret for, at denne beregning foretages, og den skal så danne grundlag for takstfastsættelsen. Beregningen skal foretages for de faktiske udgifter til

1. Driftsomkostninger,
2. Lønomkostninger og
3. Kapitalomkostninger i form af afskrivning og forrentning af bygninger og teknisk udstyr til nyværdi.

Også for krematorietakster har provstiudvalget mulighed for at tilgodese medlemmer af folkekirken ved for disse at fastsætte en lavere takst end den beregnede omkostningsbestemte.

Kirkeministeriet har foretaget en takstberegning på grundlag af regnskabsoplysninger og data fra et eksisterende krematorium, der foretager ca. 1300 brændinger årligt, hvilket betragtes som en optimal kapacitetsudnyttelse. Omkostningsberegningen for dette krematorium giver en takst på ca. **3.000 kr.** for en kremering. Dette beløb skal lægges til de tidligere nævnte udgifter til erhvervelse af brugsretten til gravstedet samt gravning og tilkastning ved opgørelsen af udgiften til nedsættelse i et urnegravsted.

Det fører os så frem til at foretage en sammenligning mellem udgifterne til de to begravelsesformer på grundlag af de omkostningsbestemte takster, som jeg har nævnt her.

En kistebegravelse uden nogen vedligeholdelse koster som nævnt ca. **13.700 kr.**, medens en kremering og nedsættelse i et urnegravsted uden vedligeholdelse koster ca. **5.600 kr.** eller under det halve af kistebegravelsen. Det er der ikke noget mærkeligt i, da der er stor forskel på volumen af de ydelser, som man køber og betaler for, både hvad angår gravstedets størrelse og den tid, hvori man har brugsretten.

Et værdifuldt monument

Af Karin Kryger

Mag. art., sekretær i Foreningen for Kirkegårdskultur

Da jeg for mange år siden arbejdede med bogen *Allegori og Borgerdyd*, fandt jeg en givtig kilde til at identificere kunstnere til en række gravmæler fra nyklassicismen. Det drejede sig om skifter og eksekutorboer, der for Københavns vedkommende ligger under arkivgruppen *Hof- og Stadretten* på Landsarkivet for Sjælland. Ja – hine steder var der endog tegninger udført af gravmælets ophavsmand. Men skifterne og eksekutorboerne indeholdt mange andre oplysninger, og det kunne være vanskeligt at løsrive sig fra læsningen af dokumenter, som egentlig ikke kom mine undersøgelser ved. Ved hjælp af dokumenterne i et eksekutorbo var det muligt at identificere såvel arkitekt som billedhugger til et af de mere markante monumenter på Assistens Kirkegård i København (fig. 1), men boet giver også et livligt billede af de mange for-

Fig. 1. Johannes Wasserfalls gravmæle på Assistens Kirkegård. Foto: Karin Kryger 2007.

Fig. 2a-c. Indskriftene på Johannes Wasserfalls gravmæle.

Foto: Karin Kryger 2007.

hold, der øger omkostninger ved en begravelse og oprettelsen af et monument.

Den 18. juni 1806 udåndede Johannes Wasserfall, der betegnes som "studiosus" altså student, på Frederiks Hospital 32 år gammel af "Værkefeber". Ud fra forskellige oplysninger i boet ser det ud til, at han har studeret medicin. Han var blevet indlagt på hospitalet i slutningen af april fra sit logi, nogle værelser han havde lejet hos købmand Hey i Købmagergade. I Frederiks Hospitals kirkebog står, at han boede i Store Kongens Gade 27. Dvs. han boede i Sankt Annæ Kvarter matrikel nr. 27 efter 1756 matrikuleringen. Ejendommen er for længst nedrevet, men lå tæt ved hjørnet til Gothersgade. Da man i datiden havde en panisk frygt for at blive levende begravet, havde Wasserfall bestemt, at han vil ligge i den seng, han er død i 24 timer, derefter vil han ligge natten over i en opvarmet stue på halm. Alle pulsårer skal over-skæres inden begravelsen. For at de smerter, han havde lidt, ikke skal være forgæves, vil Wasserfall obduceres af en læge inden begravelsen, helst på Frederiks Hospital. Wasserfall stiller faktisk sit legeme til rådighed for videnskaben.

Den 25. juni 1806 trådte eksekutorerne etatsråd Christian Knudsen og borgmester Jens Bang samt arvingen, amtmand Stemann fra Sorø sammen. Wasserfall skrev testamente den 26. februar 1806. Wasserfall havde bestemt, at hans testamente først måtte åbnes tre dage efter, at én af eksekutorerne havde konstateret, han var død.

Vedrørende Wasserfalls begravelse var der følgende bestemmelse i testamentet: "Vil begravnes paa Assistenskirkegaarden og om muligt ei langt fra Madame Bournonville f. Jensen. Mit Gravsted skal tilskødes mit Boe paa den længst mulige Tid, som jeg tror er 100 Aar. Et passende Monument af bedste Marmor skal sættes over min Grav, og desuden indhegnes med Jernstakit. Paa den oprejste Marmorsteen skal læses Inveni Portum. J. Wasserfall. Nat. d. XXX. Aug. 1774. Denat. Utidig Sparsomhed skal ei hvile ved dette Grav Mindes Bekostning og danske Kunstnere ogsaa vælges for at faa det gjort godt nok. Det skal være anstændigt om ei et Mesterstykke" (fig. 2).

Desværre er fru Bournonvilles grav på Assistens Kirkegård ikke identificeret, men da hun er død i 1797, må hun være begravet på afdeling A. Da Wasserfall ligger på afdeling D nr. 506-07, og afdelingen først blev anlagt ved kirkegårdsudvidelsen 1805, kan han ikke ganske have fået sit ønske opfyldt på det punkt (fig. 3). Det vides ikke, om fru Bournonville kendte sin beundrer eller var vidende om hans tilbedelse.

Udgifterne til begravelsen

Udgifterne til begravelsen var ifølge eksekutorboet:

"For Kgl. Bevilling med Ansøgning			
derom	13 Rdl.	4. Mark.	11 Sk.
Samme paategning paa			
Politikammeret	1		
Til Hospitalets Betjente efter			
Reglementet	10		
Hospitalets Bud for Værelsens			
Overladelse	10		
Skolen	10	3	
For Graven	1	2	
Stempler	1		
Bedste Liigvogn med 4re Heste for	21		
Til Ligvognens Kusk og Biløber	3		
For bedste Liigklæde	4		
2de Skammel ditto à 2R	4		
For samme at bringe og hente	1		
2de Varskabs Stave [?]	3		
Til Regensen for 10 Liigbærere à 4	40		
Douceur til samme efter Gunstig			
Tilladelse	24		
Hr. Pastor Büchler	20		
Hr. Pastor Winther	25		
Cantor og Graveren ved Reformert			
Kirke	8		
Assistance Graveren	6		
Graver Karlen	1		
2de Politibetjente à 5	10		
Invitations Vogn med 2de Tjenere	6		
13 Herskabs Vogne Begravelses			
Dagen à 5 R	65		
30 Tjenere ved samme it:			
Ligvognen à 5 R	150		
3 Vogne til Ligbærere à 8 M.	4		
1 Ditto til Haarskjærer Øyen	1	1	
Salarium til 2de Bedemænd			
efter eget Behag	40		
Summa	475 Rdl.	4 Mark.	11 Sk."

Som det fremgår, har der ikke været tale om nogen lille begravelse. "Skolen", som ikke præciseres, har antagelig leveret drengesangere til begravelsen. Hele to præster har medvirket, og der er blevet hyret ligbærere blandt Regensens alumner, som havde ligbærerjobbet som særligt privi-

Fig. 3. Kort over Assistens Kirkegård. Johannes Wasserfalls gravmæle er markeret med en rød cirkel på afdeling D. Københavns Kommune.

legium. Hermed var alle udgifterne vedrørende begravelsen ikke opregnet. Der var også andre udgifter i forbindelse med begravelsen.

Dagen efter Wasserfalls død var der behov for et vokslagen, der naturligvis var "ekstra" fint. Den 25. juni kvitterer Johann Jørgen Lütken for betaling for to ligkister til en sum af 56 rdl. Den 27. juni får Hofkandestøber A. Olesen 6 rdl. for forfærdigelsen af et "Zirat til Sal. afdøde Hr. Wasserfals Lig Kiste, bestaaende udj et moderne rullende Blad, ziiret med Frynser og udstukken Inskription ...".

Endelig var der traktementet ved begravelsen. Her leverede kaptajn Just Michael Aagaard

"Til Sal. Vasserfalds Ligbegiengelse leveret	
Sukkerlade og Confectyrer	5
2 Fa. bedste Madeira og 2 Fa. gl. Malaga à 1	<u>4</u>
	9'

Begravelsesomkostninger minus køb af gravsted løb således op i 546 rdl. 4 mark og 8 skilling. 1 rigsdaler svarer til en købekraft til ca. 30-40. kr. i vore dages penge, så begravelsen

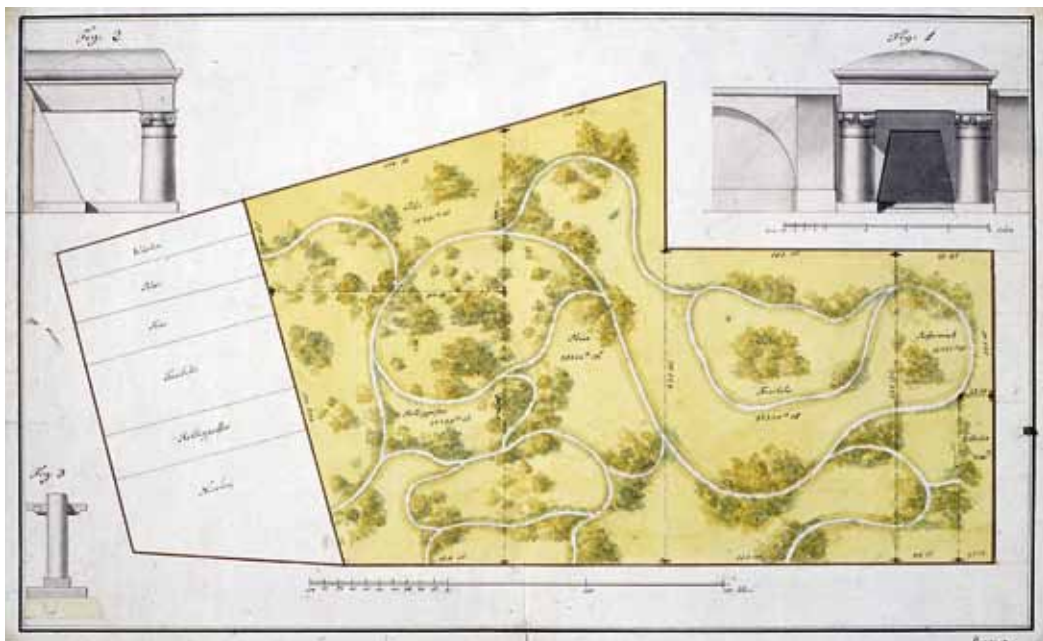
har kostet ca. 16.380 kr.- 21.840 kr. Hvor vanskeligt det imidlertid er at lave direkte prissammenligninger, kan man se af udgifterne til traktementet, hvori indgik 2 fade madeira og 2 fade malaga. Det skulle i vore dages penge blot skulle være omkring 360 kr., og det vil næppe være muligt at indkøbe madeira og malaga i de nævnte mængder til den pris nu om dage.

Udgifter til gravsted og monument

Boet købte et gravsted på Assistens Kirkegård afdeling D, den reformerte afdeling. Samtidig købte man, som normalt var, tilladelse til at rejse et monument. Omkostningerne til køb af gravsted og tilladelse til at rejse et monument beløb sig til 80 Rdl.

Den 16. marts 1807 skrev eksekutorerne kontrakt med Nicolai Dajon om et gravmæle. Den ene af eksekutorerne, som tilsyneladende havde været personlig ven med Johannes Wasserfall, læge og borgmester i København, Jens Bang, tegnede monumentet. Jens Bang var en dygtig læge, men havde antagelig drevet det vidt, hvis han havde ført sin første ambition om at blive arkitekt ud i livet. Han gik i sin ungdom på Kunstakademiet og vandt den store guldmedalje i 1765. Guldmedaljen burde have givet ham et rejsestipendium, men på grund af, at der blev stillet sparekrav til kongerigets finanser, fik han ikke det rejsestipendium, han ellers var berettiget

Fig. 4. Jens Bangs forslag fra 1805 til en udvidelse af Assistens Kirkegård. Københavns Stadsarkiv.

til. Han opgav dog ikke arkitekturen, og under planlægningen af udvidelsen af Assistens Kirkegård i 1805 bidrog han med såvel sin arkitekturfaglige som lægefaglige viden til kirkegårdens udformning. Han udførte tegningen til den nye graverbolig ved Nørrebro Runddel og leverede også forslag til en udvidelse af kirkegården. Ifølge dette forslag skulle der være nogle ensartede mausoleer langs kirkegårdens mur (fig. 4).

Nicolai Dajon var, som Wasserfall havde ønsket det i sit testamente, en dansk kunstner. Han er mest kendt for sine figurer *Tapperhed* og *Borgerdyd* til Frihedsstøtten, men leverede også flere gravmæler til Assistens Kirkegård f.eks. Sophie Wilhelmine Bornemanns, portrættet til Søren Gyldendals gravmæle og relieffet til den gandilske gravmæle.

Dajons overslag lød som følger:

”Overslag !

Over Sal. Wasserfals Monument, saaledes som følger:

16 Al. Trappetrin af Steen.	40 Rdl.
Reposen med Steen og Arbejdsløn	80
15 Al. Sokkel Steen med Steen og Arbejdsløn à 3 Rdl.	45
Hele Stk. med Steen og Arbejdsløn	60
!0 Al. Architrave á 4 R	40
Gesims og Frundespisse ¹ med Steen og Arbejdsløn	100
2de Coloner med Capitel af den bedste Norske Marmor à 2 Al.	
6 Tom 18 Tom i Diameter med Steen og Arbejdsløn	260
Urnen af Sandsten er	16
Golvet af smukke Fliser hvor Urnen staar	12
For Opsætning og Transport	
Klammer Kridt og Blyet	100
	753
herpaa afgaar	53
Summa	700 Rdl.”

Afslaget på 53 rdl. er der ingen forklaring på i boregnskabet.

Nu kan man spørge sig selv, hvorfor der kun omtales to søjler i overslaget, når monumentet rent faktisk har tre. En forklaring kan være, at man oprindeligt har villet have et gravsted langs muren, og så senere har valgt et gravsted, der krævede et fritstående monument.

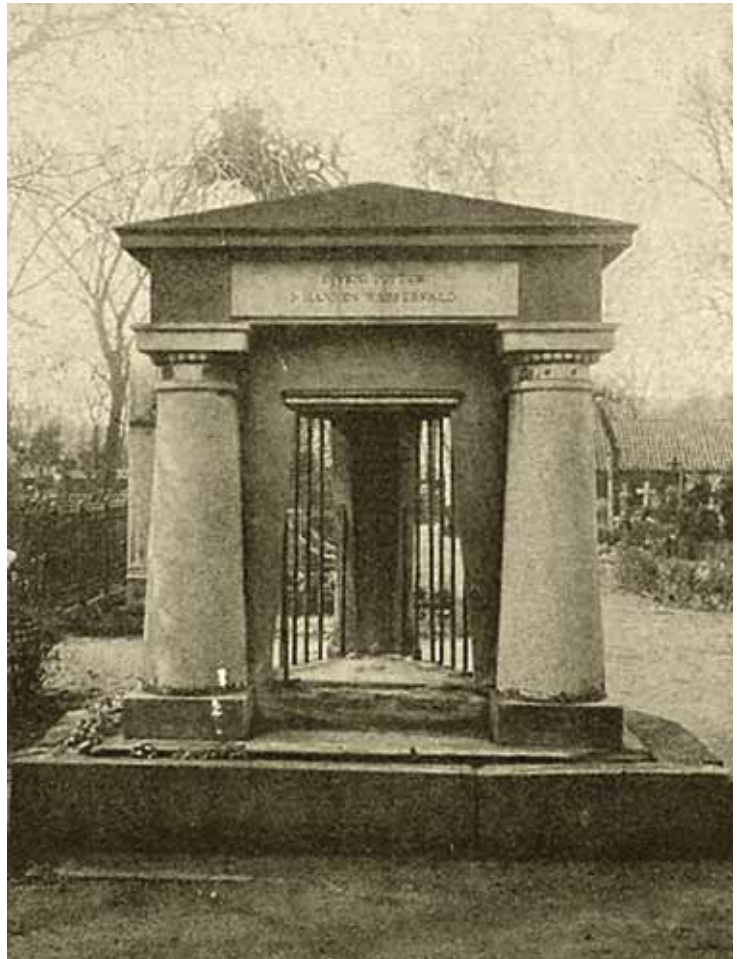

Ved et møde i eksekutorboet i januar 1808 fremgår det, at monumentet er blevet dyrere end forventet. Det gives to forklaringer på dette. Den ene er, at eksekutorerne ønskede monumentet ændret undervejs, og det er nok her, at monumentets tredje søjle er kommet ind i billedet. En anden forklaring er mere alvorlig. Monumentet blev under opførelsen skadet ved englændernes overfald på København i september 1807. Englænderne havde stillinger langs Jagtvejen, hvorfra de beskød København, og det medførte også skader på Assistens Kirkegård. Desuden blev der begået noget hærværk på kirkegården. En engelsk officer har beskrevet, hvorledes han og hans kammerater en mørk og regnfuld nat brød ind i det gandilske familiemausoleum for at søge ly for regnen. Det gandilske familiemausoleum lå i umiddelbar nærhed af Wasserfalls (fig. 5). På grund af ændringerne og skaderne på monumentet fik Dajon 30 rdl. mere, så han fik i alt 730 rdl. for monumentet.

Foruden udgifterne til monumentet ligger der også en regning fra graver Schultz af 24. juni 1807 på 6. rdl. og 48 sk. for at grave Wasserfalls lig op og flytte det til lighuset, noget der åbenbart var nødvendigt under Dajons arbejder med monumentet og murerens arbejde med gravkammeret. Murerarbejdet beløb sig til 190 rdl. Desuden foreligger der en regning

Fig. 5. Nicolai Dajons gravmæle over familien Gandil.
Foto: Karin Kryger 2007.

Fig. 6. Johannes Wasserfalls gravmæle på Assistens Kirkegård. Efter *Johannes Werner*, 1912.

fra gørtler Rudolphi på 38. rdl. og 3 skilling for de 77 messingbogstaver, der blev lavet til gravmælet. Endelig forfærdigede en H. Friis 24 runde jernstænger for 19. rdl. 4 mark og 8 skilling.

Gravsted	80 Rdl		
Monument	730 Rdl.		
Murerarbejde	190 Rdl		
Ligflytning	6 Rdl		48 Sk.
Bogstaver	38 Rdl		3 Sk.
Jernstænger	19 Rdl.	4 M	8 Sk.
I alt	1063 Rdl.	6 M.	11 Sk

Det svarer omregnet med de tidligere nævnte forbehold til ca. 32-42.000 i nutidige kroner.

Johannes Wasserfalls monument hører i dag til en af Assistens Kirkegårds store seværdigheder. Foruden de tekniske og kunstneriske kvaliteter er det også en fornem repræsentant for den strenge og imponante klassicisme, der blev fremherskende omkring år 1800. I Frankrig ville man betegne såvel gravmæle som Jens Bangs graverbolig for "revolutionarsarkitektur". Uagtet vi ikke havde en voldelig revolution, skete der mange ændringer med samfundet i disse år. Et stadig mere selvbevidst borgerskab rejste nok monumenter for Kongen og kronprinsen, men sandelig også for sig selv. Monumentet er rejst for en yngre mand af borgerskabet, men er, med de kvaliteter det besidder, også et monument for ophavsmændene. Et værdifuldt monument – en værdifuld kilde til en svunden tid (fig. 6).

Utrykte kilder

Landsarkivet for Sjælland, *Landsøver- samt Hof- og Stadsretten*, Københavns Skiftekommission: Eksekutorboer (1790-1919) 101: 9, 5-9, eksekutorboet efter Johannes Wasserfall.

Reformert Kirkes Kirkebøger *Arkiv-on-line*

<http://www.sa.dk/ao/Kirkeboeger/default.aspx>

Litteratur:

Karin Kryger, *Allegori og Borgerdyd, Studier i det nyklassicistiske gravmæle i Danmark ca. 1760-1820*, Herning 1987.

Jakob Serup, "Æreløst som togtet til København. Belejringen og Bombardementet", *København 1807. Belejring og Bombardement*, (red. Peter Henningsen), Kbh. 2007.

Johannes Werner, *Gravminder*, Kbh. 1912.

Noter

1 dvs. Frontespids.

Den personlige gravsten. Er den omkostningen og besværet værd?

Af Steen Jensen

Sten- og billedhugger, Nykøbing Mors

Gennem de sidste 40 år har hovedparten af gravsten på danske kirkegårde været kopier af natursten, der var fundet på marken eller ved stranden. I starten var det natursten, der blev tilrettet, så de var brugbare, senere savede man udvalgte natursten ud i halve sten, så de havde en jævn forside, der kunne poleres eller stokhugges, og en naturlig bagside. Desværre kunne man ikke finde sten nok, der var egnede, og spildet var for stor, så man begyndte at lave dem af stenski-ver på 12-15 cm tykkelse. Disse sten har mange fordele, man kan frit vælge størrelse, form og farve, og de er forholdsvis nemme at håndtere.

Problemet er imidlertid, at selvom stenene egentlig er ganske kønne, er den mængde, de er produceret i, enorm, og synsmæssigt har de givet kirkegårdene et uniformeret præg.

Hoptrup Kirkegård, natursten. Foto: Steen Jensen.

Varde gl. Kirkegård, natursten. Foto: Steen Jensen.

Det er et paradoks, at mange kirkegårde harcellerer over disse sten, men når de selv kommer med bud på sten, er de altid endnu mere uniformerede og kedsommelige. Nogle mener, vi skal tilbage til naturen, altså til ubearbejdede kampesten. Jeg har set en del af disse natursten placeret i afdelinger, hvor de ligger række op og række ned, jeg har også set dem i skovkirkegårdslignende anlæg, jeg har dog aldrig set noget, der var tiltalende for øjet, fordi natursten virker uharmoniske i store mængder.

Problemet er langt fra nyt, omkring århundredeskiftet (det forrige) havde man stort set kun to stentyper, man kunne vælge imellem: en slank sten i Blå Rønne granit med buet top, kaldet himmelstenen, fordi den symboliserede himmelbuen, og en sten med spidstop, som blev kaldt for obelisk, der var en ægyptisk tidsmåler. Disse sten blev solgt i tre størrelser, og de var så dominerende på kirkegårdene, at man sikkert har været godt og grundigt træt af at se dem i slutningen af perioden. De holdt ligesom vore dages natursten i ca. 40 år, hvorefter stenene gradvist begyndte at ændre form. Det vil vore natursten også gøre, hvis vi giver lov.

Problemet i dag er, at vi vil styre vore kirkegårde. Vi vil bestemme, hvad der er smukt, og hvad der er grimt. Og da folk med tilknytning til kirkegårdene som regel er "grønne" mennesker, går de naturligvis mere op i planter og anlæg end i sten, derfor ser man denne svøbe af klausuler, som forhindrer en naturlig udvikling af kirkegårdens sten. En klausul er en fastfrysning af de ønsker, man har her og nu, men lever ikke plads til fremtidens udfordringer. Derved bliver kir-

Søllerød Kirkegård, kampesten. Foto: Steen Jensen.

Karby Kirkegård, himmelsten.
Foto: Steen Jensen.

Søllerød Kirkegård, plæneplade.
Foto: Steen Jensen.

kegårdene i højere grad mindsteder for arkitekter og menighedsråd end for de afdøde og deres efterladte. Hvis jeg et øjeblik fjerner mine stenhuggerbriller og ser på kirkegården som privatperson, så har jeg altid holdt af at besøge kirkegårde. De fortæller sognets historie og er forskellige fra landsdel til landsdel. I dag er kirkegårdene blevet historieløse. Plænepladerne fortæller ikke denne historie om mennesket, der har haft et liv, men man ender som én i rækken. På Vedbæk Kirkegård har man sat pladerne sammen til en blomst, så fem plader tilsammen danner en blomst, det er også historieløst, men dog mere harmonisk end de traditionelle plader, og det giver en familie mulighed for at erhverve en hel blomst og mulighed for at bruge det som familiegravsted.

Alle stenhuggere kan lave personlige sten. Vi bruger me-

Vedbæk Kirkegård, rosen.
Foto: Steen Jensen.

get tid på at tale med de efterladte om skrifttyper, symboler, former og behugninger, så kunden kan i praksis, selv designe sin personlige sten. Desværre bliver resultatet oftest, at den ikke er så forskellig fra de andre sten, så vi har den besynderlige situation, at kunden er tilfreds med stenen, men omverdenen finder den kedelig. Nogle kunder har dog også specielle ønsker. Det er en tendens, der er stigende. Der er ikke problemer ved at lave de helt unikke sten. Men de bliver ofte ret kostbare. Hvis vi reelt skal have fornyelse på vore kirkegårde, er der kun én mulighed, og det er samarbejde. Skal der laves en ny afdeling, kunne man indkalde til et uforpligtende møde med forskellige aktører, her er det selvfølgelig vigtig, at man husker stenhuggeren. Sammen kan man tale om alternative gravminder, der vil være passende til netop dette sted. Jeg vil tro, at mange af mine kollegaer vil være med til at lave de valgte sten og sætte dem op, og efterhånden som de så bliver solgt, kan han tage dem hjem og sætte navn, dato og symbolik på stenene og fakturere stenen ud til kunden. Jeg er helt sikker på, at sådan et eksempel er stærkere end den restriktive klausul, og at det vil bevirke, at der kommer væsentlig flere anderledes og kønne sten på kirkegårdene. Hvis stenhuggeren af den ene eller anden grund ikke ønsker at samarbejde, kan man kontakte en kollega fra en anden by. Her vil stenhuggeren sikkert ikke hugge flere sten og sætte op uden beregning. Der må kirkegården investere i stenene, men det er ikke en udgift, men kun et udlæg til stenene er solgte.

Kastrup Kirkegård, del af kugle. Foto: Steen Jensen.

Glyngøre Kirkegård, kugleramme.
Foto: Steen Jensen.

Om gravsten

Af Erik Varming

Billedhugger

En typisk stenhuggerplads, hvor det kan være svært at få øje på en kunstnerisk eller en arkitektonisk udført sten.

Foto: Erik Varming.

Når man igennem mange år har gået på danske kirkegårde, er det med stor forbløffelse, at man ser, hvor sjældent en gravsten adskiller sig fra de mange traditionelle. Det er sten, som enten er natursten med skrift og eventuelt et lille bronzerelief med en pløjemand, eller de efterhånden intetsigende brudsten, der bliver brændt i overfladen og tildannet for at ligne natursten.

Stenhuggere har den opfattelse, at det er det, som de sørgende efterladte gerne vil have. Og hvordan skal de kunne vide andet end det, de ser hos de stenhuggere, som ligger lige ved siden af kirkegården?

Der er kirkegårde i Danmark, hvor en billedhugger har sat sit kunstneriske præg på områdets gravsten. For eksempel har billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen omkring år 1900 i Vejen-området opsat en mængde særprægede og skulptu-

På Kundby Kirkegård står denne sten udført i 1837 af billedhuggeren H.E. Freund. Stenen har været bemalet, hvad der selv for den tid ikke var sædvane. Foto: Erik Varming.

I Drigstrup Kirkes tårn er sat en mindesten for maleren Fritz Syberg udført af hans søn, billedhuggeren Hans Syberg, som var uddannet i Italien. Relieffet for Fritz Syberg er udført med græske gravminder som forbillede. Foto: Erik Varming.

relle sten, hvoraf de fleste stadig står på kirkegårdene, fordi de er bevaringsværdige.

Fra værkstedet i Lemvig har Thorvald og Ejgil Westergaard tilsvarende udformet gravsten på mange kirkegårde i Vestjylland, som adskiller sig fra de øvrige på grund af deres stærke forhold til egen skulpturel volumen.

Igennem de seneste år har Stenhuggerlauget taget initiativ til, at kunstnere udformer gravsten.

Men den inspiration, dette kunne have været for stenhuggere i almindelighed, har desværre ikke slået an. Hos dem bruger man den samme traditionelle læst, som ikke forholder sig til hverken den afdøde eller de efterladte.

Hvis gravstenene derimod var blevet udformet på kunstnerisk vis, som Stenhuggerlauget lagde op til, kan en gravsten blive *mindesten*, og det er vel tanken med at opsætte en gravsten i det hele taget.

Vestre Kirkegård er rig på mange kunstnerisk udførte gravsten blandt andet denne, som indgår i familien Engelhardts gravsted. Arkitekten K.V. Engelhardt har været ophavsmand til brugen af en meget enkel og smuk typografi, som har været flittigt anvendt forskellige steder i Danmark. Foto: Erik Varming.

Det forekommer ofte, at gravminder for en kunstner udføres af en kollega. Denne gravsten står på Svostrup Kirkegård for maleren Søren Hjort Nielsen og er udført af billedhuggeren Henrik Starcke. Foto: Erik Varming.

Arkitekten Holger Jacobsen har udført denne gravsten for sin hustru Sigrid Holger Jacobsen. En geometrisk sten som adskiller sig fra de fleste andre gravsten på Vestre Kirkegård. Foto: Erik Varming.

Billedhuggeren Astrid Noack skabte denne mindesten for sin lille afdøde søn. Foto: Erik Varming.

Danmarks store billedhugger, Kai Nielsen, har fået denne markante mindesten. På den kunne have været placeret for eksempel hans "Liggende Leda". Men nu står stenen der blot som en udfordring til fantasien – og et paradoks, da det havde været nærliggende at sætte en af hans egne skulpturer op. Foto: Erik Varming.

Billedhuggeren Astrid Noack har også skabt mindestenen for maleren Niels Larsen Stevns på Solbjerg Kirkegård. Foto: Erik Varming.

På flere kirkegårde i Vejen-området har billedhuggeren Niels Hansen Jacobsen skabt særegne skulpturelle gravsten, hvor han bruger naturstenen som udgangspunkt. I denne natursten udnytter Niels Hansen Jacobsen stens egen farve og form og indfører livstræet i stenen. Foto: Erik Varming

Billedhuggeren Henrik Starckes mindesten på Vestre Kirkegård for maleren Poul S. Christiansen, som var en af "fynboerne". Foto: Erik Varming.

Billedhuggeren Mogens Bøggild har udført dette gravsted med et typisk motiv fra hans produktive liv. Foto: Erik Varming.

Mindetavlen for Erick Struckmann, maler og engageret i naturfredning, viser et træ, som også er det motiv, han malede til Folketinget. Foto: Erik Varming.

Torvald Westergaard huggede denne særprægede sten i paradisgranit fra Bornholm på Vrå Valgmønsterskirkegård, hvor den smukke skrift i relief fylder stenen ud. Foto: Erik Varming.

Denne sten er hugget af billedhuggeren Ejgil Westergaard, søn af Torvald Westergaard. Han har valgt en natursten i rød svensk granit, hvori han har hugget et hengivelses-motiv. Foto: Erik Varming.

For maleren Viggo Rørup står der på Fårevejle Kirkegård dette gravminde, som billedhuggeren Karl Otto Johansen har udført med et for ham klassisk motiv: en kvinde i bevægelse i naturen. Foto: Erik Varming.

I modsætning til danske kirkegårde, hvor man fortrinsvis anvender granit, er det almindeligt i Italien at udføre gravsten i marmor. Denne er udført af den progressive arkitekt Carlo Scarpa og refererer til hele hans virke. Den er placeret lige uden for muren til et af hans hovedværker, den private Brion-Vega kirkegård i Norditalien, som både er park, kapel og mausoleum, og som i sin helhed er blevet en skulptur, man vandrer rundt i. Til denne kirkegård har Scarpa udover mausoleet udført forskellige gravsten, der ligesom hans egen rummer en spiral, der går ned i jorden som et symbol på livet, der går bort. Foto: Erik Varming.

På Vestre Kirkegård har billedhuggeren Kirsten Christensen sat dette keramiske minde over sin mor. Foto: Erik Varming.

Billedhuggeren Erland Knudssøn Madsen har igennem sit liv som kunstner udført adskillige gravminder, der udover at være en gravsten også kan ses som en skulptur. Foto: Erik Varming.

Denne natursten med indsat krystal er udformet af billedhuggeren Jan Leth og står på Holmens Kirkegård. Foto: Erik Varming.

På Beder Kirkegård har billedhuggeren Erik Varming udført dette gravminde for arkitekten Johan Richter og hustru. Den har bygmestersymbol og en silhuet i bronze af Musikhuset i Århus, et af Johan Richters hovedværker. Skriften i stenen er indlagt tin. Foto: Erik Varming.

På Holmens Kirkegård har billedhuggeren Morten Stræde udført denne markant anderledes gravsten i stil med hans egne værker. Foto: Erik Varming.

Forfatteren Hans-Jørgen Niensens gravsted på Holmens Kirkegård er udført af billedhuggeren Bjørn Nørgaard. Foto: Erik Varming.

På Holmens Kirkegård har billedhuggeren Erik Varming skabt denne polykrome skulptur, som er udformet i sammenhæng med mindestenen. Foto: Erik Varming.

Præstetanker om begravelsen

Af Arne Mårup

Sognepræst ved Hjerting Kirke

Jeg tror, de fleste præster opfatter det som højst meningsfuldt at holde begravelse. Mødet med de efterladte, samtalen og arbejdet med at tilrettelægge en begravelseshandling, der er en værdig ramme om afslutningen på et menneskeliv, er til det yderste væsentligt og givende. Selv om dødsfaldet kan være fuldstændig knusende og livsødelæggende, giver det stadig mening at være til stede og prøve at dele det meningsløse med mennesker og at prøve på at lade evangeliets lys falde på afdødes og vores liv.

Det kirkelige ritual og de andre skikke omkring begravelsen er en måde, hvor vi mennesker prøver på at tackle det uforståelige i, at vi skal bevæge os fra at have haft et forhold til et levende menneske til en død. Vi har svært ved at omstille os fra forholdet til det menneske, vi kunne se, høre, lugte og føle, til at forholde os til et menneske, vi aldrig kommer til at se igen, og hvis fysiske form er blevet til noget uforståeligt andet og fuldstændig fremmed.

Begravelseshandlingen er en proces, hvor vi rent fysisk tager afsked med den uforståeligt afsjælede krop og skal til at forholde os til den afdøde alene gennem de billeder, vi har af den afdøde i vores hoved. Ritualerne omkring begravelsen er så med til at sætte relationerne på plads: Forholdet mellem den afdøde og os andre, forholdet mellem os efterladte indbyrdes og forholdet mellem os og Gud.

Jeg vil i det følgende prøve at sige noget om begravelsen. Først vil jeg sige noget om ritualets indhold, fordi det forklarer min indfaldsvinkel, derefter vil jeg knytte nogle kommentarer til det opbrud, der finder sted i disse år omkring vores brug af tale, musik/sang og bønner.

Begravelsesritualet

Mens ritualet for bryllup i Den danske Folkekirke er meget nøje fastlagt med hensyn til forløb, læsninger og bønner, er det kun en mindre del af ritualet for begravelse/bisættelse,

der er "forordnet", som det hedder, nemlig rituallet omkring jordpåkastelse, der egentlig er ganske kort.

Jordpåkastelsen indledes med, at præsten siger:

*"Lovet være Gud, vor Herre Jesu Kristi Fader,
som i sin store barmhjertighed
har genfødt os til et levende håb
ved Jesu Kristi opstandelse fra de døde."*

Herefter kaster præsten jord på kisten tre gange og siger.

*"N.N.
Af jord er du kommet.
Til jord skal du blive.
Af jorden skal du igen opstå"*

Derpå bedes *Fadervor*.

Der afsluttes med *Velsignelsen*:

*"Herren velsigne dig og bevare dig!
Herren lade sit ansigt lyse over dig og være dig nådig!
Herren løfte sit ansigt mod dig og give dig fred!"*

Rituallet består altså af fire dele: a) Den indledende lovprisning, der er et citat fra 1. Peters brev kap. 1, vers 3, b) Den tredleddede formel ved jordpåkastelsen, c) *Fadervor*, d) *Velsignelsen*.

Nu er det så temmelig usædvanligt, hvis en begravelseshandling kun kommer til at bestå af denne jordpåkastelse. Og til det øvrige, der plejer at høre med til den kirkelige handling – bønner, salmer, trosbekendelse, findes der da også flere vejledninger, men ingen forordning.

Når man fra biskoppernes side – for det er dem, der i samråd har fastlagt reglerne for de folkekirkelige ritualer, sidst i 1992 – har bevaret denne frihed omkring begravelsens form, er det vist, fordi man havde vanskeligt ved at opnå enighed, hvilket afspejler, at man har været klar over, at omstændighederne omkring en begravelse kan være så forskellige, at det er en fordel ikke at binde sig til alt for stramme regler.

Rituallet omkring jordpåkastelsen er i øvrigt stort set uforandret siden 1949. Som et kuriosum kan det oplyses, at det stadig er muligt at holde begravelse efter den gamle skik, hvor man først foretager begravelsen, derefter går i ind i kirken for at foretage den øvrige handling.

Hvad indeholder jordpåkastelsesritualet?

Som sagt indledes med ordene *"Lovet være Gud, vor Herre Jesu Kristi Fader, som i sin store barmhjertighed har genfødt os*

til et levende håb ved Jesu Kristi opstandelse fra de døde", et citat fra Det nye Testamente. Den samme sætning indleder også enhver dåb i Folkekirken. Begravelse og dåb knyttes altså sammen.

Kernen i sætningen er ordene om "et levende håb", nemlig det håb, der udspringer af Jesu opstandelse fra de døde Påskemorgen. Når vi bliver døbt (ordet "genfødt" hentyder til dåben), sættes vi ind under dette håb. Vi kan leve vores liv med dette håb som fortegn. Men håbet om opstandelsen er ikke kun et spørgsmål om Jesu opstandelse dengang i fortiden, det knytter os også til håbet om vores opstandelse engang i fremtiden.

Hos Paulus hedder det: "For er vi vokset sammen med ham ved en død, der ligner hans, skal vi også være det ved en *opstandelse, der ligner hans*" (Paulus' brev til Romerne kapitel 6, vv. 3-6). I dåben knyttes vi sammen med Guds søns liv. Vi ligedannes, vi opnår "kriste-lighed". Det er derfor fødsel symbolsk gengives med en stjerne, død med et kors, symboler, der stammer fra Jesu fødsel og død.

Så nævnes den *afdødes navn*. Tidligere var det faktisk ikke forordnet, at det skulle nævnes, men i dag forekommer det utænkeligt, at man ikke skulle sige det højt. Der lægges i stigende grad vægt på, at begravelsen er personlig og den døde ikke et anonymt nummer i rækken.

Jordpåkastelsen består af de tre sætninger: "*Af jord er du kommet*" – "*Til jord skal du blive*" – "*Af jorden skal du igen opstå*", hver efterfulgt af en skovlfuld jord.

De tre sætninger er et komprimeret stykke bibelhistorie.

"*Af jord er du kommet*" henviser til Bibelens beretning om, hvordan Gud skabte det første menneske: "Da formede Gud Herren mennesket af jord og blæste livsånde i hans næsebor, så mennesket blev et levende væsen" (1. Mosebog 2,7). Med den sætning mindes vi om, at mennesket er Guds skabning. Livet er ikke noget, vi selv har tilvejebragt, men Guds gave. Her introduceres også menneskets element, jorden, der knytter de tre sætninger sammen.

"*Til jord skal du blive*" er ikke kun en naturvidenskabelig konstatering om, at vore kroppe forgår og bliver ét med naturen omkring os. Også det er et stykke bibelhistorie, en henvisning til Syndefaldsberetningen, hvor Adam og Eva bryder enheden med Gud, mister Paradiset og dermed den tilstand af uendelighed og uforandrethed, de har levet i. Med uddrivelsen af Paradiset bliver Adam og Eva almindelige dødelige i bogstavelig forstand: "*I dit ansigts sved skal du spise dit brød,*

indtil du vender tilbage til jorden, for af den er du taget. Ja, jord er du, og til jord skal du blive.» lyder Guds ord til Adam.

Men enhver ved, at i en treleddet fortælling har den tredje sætning bagvægten: *"Af jorden skal du igen opstå"*. "Vi forventer de dødes opstandelse", som det hedder i den såkaldt nikæenske trosbekendelse. Der siges ikke her noget om, hvordan og hvorledes de dødes opstandelse vil foregå. Vi har ikke – som andre trosretninger – nogen særlig udviklet forestilling om vejen fra liv til død eller fra død til liv. Det forbliver ukendt for os, en virkelighed, vi kun kan tale om i billeder. Det kan forekomme af meget lidt, når man f.eks. står over for Rudolf Steiner-elevernes meget detaljerede sjælelære. Jeg synes nu også, det kan være en styrke, at vi vedkender os, at her er noget, vi for alvor ikke ved noget om, at vi lader Gud alene om den sag og ikke fortaber os i spekulationer og fantasier. Vi kan gøre os billeder af et liv efter død, men må være klar over, at det er og bliver billeder på en virkelighed, der ligger langt ud over vores forståelseshorisont.

Men de tre sætninger giver os altså i kompakt form det klassiske kristne forløb: Skabelse, syndefald og genløsning.

Derefter kommer *Fadervor*. Som så mange andre gange er det næppe de enkelte ord og bønner i *Fadervor*, man lægger mærke til, højst de første: *"Vor Far, du som er i Himlene..."* *Fadervor* handler meget mere om tilliden til, at der er en personlig Gud, jeg kan henvende mig til, også på gravens rand. Som det er i den slags situationer, har fællesskabet omkring de kendte og fortrolige ord langt større tyngde end selv den mest velformulerede nye bøn, en enkelt kan fremsige.

Velsignelsen – ja, der er faktisk to. Den aronitiske, der stammer helt fra Det gamle Testamente *"Herren velsigne dig og bevare dig..."* vil altid lyde ved en begravelse eller bisættelse. Men hvis det drejer sig om en jordbegravelse, har den som regel lydt inde i kirken eller kapellet, og præsten vælger måske at bruge den såkaldt apostolske fra Det nye Testamente: *"Vor Herre Jesu Kristi nåde, Gud, vor fars, kærlighed og Helligåndens samfund være med os alle!"*

Velsignelsen er i både den ene og den anden form et tilsagn om Guds kærlighed. Men det er også *velsignelsen*, der afslutter en gudstjeneste eller en kirkelig handling. *Velsignelsen* er altså også en bortsendelse, et ord, der sender mennesker bort fra gudstjenesten og den kirkelige handling og ud i verden. Her er det også et signal om, at det er tid til opbrud. Om lidt vil vi vende ryggen til den døde og gå, eller den døde vil køre bort fra os, men vi er ikke gudsforladte af den grund.

Udviklingen i ritualerne

Selv om vi nok ønsker, at ritualet skal udtrykke noget bestandsigt, noget, der ligger fast over for det tab og det kaos, dødsfaldet betyder, så har begravelsesritualet forandret sig ikke så lidt gennem tiden.

Hvad Folkekirkens ritualer angår, er der sidst blevet autoriseret ritualer i 1949 og 1992. Udviklingen er gået i retning af, at begravelseshandlingen i stigende grad er kommet til at ligne en gudstjeneste. De vejledende ritualer er blevet længere og mere udførlige. Hvor man i 1949 havde korte læsninger, der bestod af en sammenskrivning af flere skriftsteder, har man nu separate længere stykker, hvor det enkelte skriftsted ses i sin egen sammenhæng.

Og hvor man i den ældre vejledning ikke nævnte trosbekendelsen, var der som noget nyt i 1992 angivet forslag til, hvor den kan anbringes i handlingen.

Som en biting kan nævnes, at der tidligere blev skelnet skarpere mellem begravelse og bisættelse – der fandtes indtil 1975 en mulighed for, at præsten kunne fritages for at forrette bisættelser. Men som man ved, kan den slags bestemmelser leve længe efter, at nogen har benyttet sig af dem.

Begravelsestalen

Det, vi i dag som regel kalder en begravelsestale, hed tidligere mere ligefremt en "lig-tale" eller "lig-prædiken".

Ligtalerne kom til efter reformationen. Før den tid blev der ikke prædikeret i forbindelse med begravelsen, men da reformatorerne lagde stor vægt på, at menigheden skulle have sat ord på troens indhold, ville man benytte også begravelsen som lejlighed til at prædike evangeliets håb.

Oprindeligt forestillede reformatorerne sig i al enkelhed en prædiken, kombineret med en kort levnedsbetegnelse. Men det blev snart til, at den personlige del af talen begyndte at svulme op og i stigende grad blev opfattet som "det egentlige". Fra 1700-tallet har man bevaret timelange taler over afdøde adelige personers fortræffeligheder – for der kom samtidig en voldsom social skævhed i, hvordan og hvorledes der blev holdt ligtaler.

Så lige fra starten har der hersket vidt forskellige forventninger til begravelsestalen.

Det er et tilbagevendende spørgsmål, hvorledes forholdet mellem forkyndelsen af evangeliet og skildringen af det enkelte menneskes liv skal være.

Mange præster vil sidde med arven fra den Luther, der

kæmpede så hårdt for at komme væk fra helgendyrkelse og gerningsretfærdighed. Man har en indædt skepsis over for de voldsomt individuelle levnedsskildringer og de faldgruber, der ligger der. "Lad støvet hvile!", som én har sagt det. Kristeligt vil man ikke finde trøst i afdødes eventuelle fortræffelighed, men derimod finde trøst i, at vi gennem dåben er blevet optaget i en fælles historie – evangeliets store historie.

Vanskeligheden er imidlertid, at det moderne menneske ikke nødvendigvis fornemmer nogen trøst ved at være en del af en nok så god fælles historie. Man har sit eget individuelle projekt og er for alvor først noget, når man er noget særligt, når man har skilt sig ud fra massen.

Alt det forstår jeg såmænd godt, jeg er jo også barn af en individualistisk tid, og jeg synes også, at man skal kunne mærke, hvis begravelse man er til.

Men hvor individualismen nok for mange står som et frigørelsesprojekt, har den også sin egen hårdhed, der netop kan afsløre sig ved begravelsen. Vanskeligheden opstår ved, at kontrasten mellem det vellykkede og det mislykkede liv bliver så tydeligt. For tidligere lød evangeliet, at vi alle var syndere for vor Herre. Ingen kunne frelse sig selv, vi havde alle brug for Guds nåde, både kongen og stodderen. Vi var lige for Gud, lige for døden, uanset sociale forskelle.

Når vægten nu ligger på, om afdødes eget individuelle livsprojekt er lykkedes, kan det selvfølgelig være en god begravelse, når man kan fejre, at det er sket.

Men det er ikke blevet lettere, når vi står tilbage med et mislykket liv.

Der er ikke nogen tvivl om, at der ikke er noget sted, hvor helgendyrkelsen har så gode kår som i begravelsestalen. Alle har vel oplevet de taler, hvor vi som tilhørere måtte krumme tæer over præstens gengivelse af afdødes fortræffeligheder, når de nu ikke stemte overens med, hvad man selv i øvrigt vidste om afdøde. (Som præst må jeg sige, at præsten ofte er undskyldt. Præsten er dog temmelig afhængig af, hvad de pårørende fortæller. Det er også svært at være ligeglad med, hvad de pårørende forventer. Så hvis familien kun vil give et endimensionelt idylliseret billede, er der svært at fastholde et billede af et menneskeliv så sammensat, som det som regel er. De færreste bryder sig om at komme til at optræde sårende over for en gruppe efterladte).

Men forventningen om, at der skal "siges noget pænt", kan være mere end besværlig. Hvad hvis afdødes liv har været rædselsfuldt? Hvis forventningen er det idylliske, hvad siger man så over en mand, der har misbrugt sine børn?

En alkoholiker, hvor børnene ikke kan overvinde deres bitterhed og udebliver?

En forventning om en pæn og poleret middelklassefacade kan hurtigt stiller præsten i det dilemma, om hun/han vil vælge hykleri eller fortrængning af virkeligheden. I situationer som de nævnte er det latterligt at fremhæve, at afdøde var god ved dyr og glad for naturen.

Salme- og melodivalg

Der er næppe noget punkt omkring begravelsen, hvor jeg i disse år mærker et opbrud i den gamle enhedskultur, som når det kommer til musik og sang.

Ikke mindst i forhold til den evangeliske forståelse af, at der ved begravelsen også gennem salmerne skal forkyndes syndernes forladelse, kødets opstandelse og det evige liv.

Den folkelige bevægelse har længe gået den modsatte vej. "Det må ikke være sørgeligt", siger folk hurtigt ved begravelsessamtalen, også ved den tragiske, hvor præsten måske mener, at nu skal der sørges igennem! Og måske også tænker, at der er mere trøst ved det konfronterende, der sætter ord på, end ved det harmoniserende, udglattende, der taler udenom.

Der findes ikke sørgelige salmer, det ligger jo i selve salmens karakter, at der er et håb. Men hvis folk ikke er indforståede med det håb, er der jo ikke så meget at hente.

Det folkelige salmevalg har traditionelt haft hældning mod det almenreligiøse, "Under dine vingers skygge", "Altid frejdig", "Nærmere Gud til dig", Ingemanns aftensalmer var tilbagevendende ønsker. Men min oplevelse er, at man har bevæget sig lidt væk fra dem i dag. Heller ikke de salmer er fortroligt stof mere.

Vanskeligheden, når de efterladte sammen med præsten skal fastlægge musik og sang, er derimod oftere, at de efterladte slet ikke føler sig hjemme i salmebogen, ikke forbinder noget med dens tekster. Selv om de efterladte ofte ved indgangen til samtalen indleder med: "Vi kender ingen salmer" – og det lidt efter lidt viser sig, at så ringe står det ikke til, så er der et voldsomt traditionstab.

Men ukendskab kan give nye situationer – også positive. For eksempel, når man sidder med unge mennesker, der ikke har nogen tradition at vælge ud fra, men som til gengæld er åbne for at diskutere, spørge og læse: hvad er det egentlig, der står?

Mange vil måske helst helt ud af salmebogen og finde noget andet kendt. Man møder ofte ønsker om "I skovens

dybe stille ro" eller ved børnebegravelse "Jeg ved en lærkerede" eller "Solen er så rød mor". Sange, der giver et alment idylbillede, men som der ikke er meget kristendom i (medmindre man omtolker "Ræven er derude" voldsomt). Man søger tryghed i det kendte, forståeligt, men der er jo ikke mange ord at hente, der kan tolke vores følelser af tab, savn, sorg – eller håb, sådan som vi har det i salmerne.

Kim Larsens cirkussang "Om lidt bliver her stille" er til gengæld blevet en moderne klassiker. Den taler om livets korthed og skrøbelighed. Men sangen udtrykker ikke noget håb, den bliver snarere en dom: "Fik du set det, du ville?" kan være en besk kommentar til det menneske, der ikke nåede så meget. Men selvfølgelig kan man se det som vor tids udgave af påmindelsen om livets korthed: "Memento Mori" – husk, du skal dø, som allerede de gamle romere sagde.

Det er ikke kun salmesangen, der er udfordret i denne tid, det er fællessangen som sådan. Begravelsen – og de stadig mere stiltfærdige samvær bagefter – viser, at vi ikke har meget fælles sangskat – og slet ikke fælles salmeskat.

I stedet er der et stigende antal ønsker om solistoptræden, eller at man spiller noget fra en CD, afdøde holdt af.

Et sådant musikstykke udtrykker selvfølgelig noget personligt, "Det var vores sang", men har egentlig ikke med død eller begravelse at gøre, det er mere et individuelt minde. Som præst kan man synes, at soloindslag modsiger karakteren af gudstjeneste, men jeg har nu ofte oplevet, at der var gode tekster, man kunne tage udgangspunkt i i sin tale.

Afdødes ønsker er nogle gange gået i retning af "I did it my way" eller "Je ne regrette rien". Af en eller anden grund dukker de ofte op i de sammenhænge, hvor man synes, at afdøde måske skulle have reflekteret lidt mere ydmygt over de ulykker, der var i hans eller hendes fodspor!

Hvorom alting er, man kan som præst kun vanskeligt bruge sin autoritet i dag til at skære igennem og diktere en bestemt form. Det er de færreste af os ret meget for i dag. Vi er her som på så mange andre områder inde i en forhandlerkultur – på godt og ondt.

Jeg fornemmer også et stort tab i mangelen af ordentlige mindesamvær efter begravelsen. Her mindes jeg med glæde min fars store sønderjyske familie, hvor man virkelig forstod sig på den slags, de græd og lo, sang og fortalte, og talte bagefter om begravelsessamværet som en fest, hvilket det også var. Ved de fleste samvær jeg er til, sidder folk ganske stille, ikke mange siger mindeord, der synges heller ikke. Begravelsesskikkene er der, for at vi kan udtrykke vores relationer til os selv, hinanden, et livssyn, en tro, et familiefællesskab. Men

jeg oplever, at ingen vil lægge ord til at udtrykke noget som helst. Her ville jeg i grunden foretrække, at vi drak os fulde og dansede omkring kisten, som den folkelige tradition fortæller, at man gør til et irsk wake!

Om end det ikke er mit område, kan jeg konstatere, at omkring selve kisten, dens udformning og pyntning ser jeg ikke meget nyt. Men for nogle år siden forestod jeg en bisættelse, hvor afdøde havde bedt om, at børnebørnene udsmykede hendes kiste.

Tanken var smuk! Det vil jeg ikke sige om udsmykningen, der bestod af perleplader og børnetegninger. De fyldte ikke meget i rummet sammenlignet med blomster, så det var ingen stor æstetisk oplevelse. Men på deres egen måde fortalte det dog en glædelig historie om, hvad bedstemor og børnebørnene havde haft sammen, og det er vel egentlig det vigtigste.

Bønnerne

Trangen til at gøre begravelsen mere individuel mærkes også på et helt tredje område, nemlig de bønner, der bruges ved begravelsen. I ritualet fra 1949 blev afdøde ikke nævnt i bønnerne. De var relativt kortfattede, man udtrykte tilliden til den Gud, der gennem Jesus Kristus havde tilintetgjort døden, man bad om trøst og styrke.

I 1992 var ikke alene udvalget af bønner, men også længden vokset kraftigt, det sjælesørgeriske og poetiske havde fået stor plads. Udviklingen er fortsat siden, sidst med den meget udbredte "Kollekter og bønner" af Holger Lissner fra 2009. Her er bønnerne udformet, så de rammer sjælesørgerisk ind i forskellige livsforløb, ofte de tragiske. Men her er også åbnet for bønner, hvor indledningen kan udskiftes, så den passer til den aktuelle årstid – og vejret.

Mange prædikanter bruger afdødes liv og død som afsæt for evangeliets forkyndelse. Man prøver at finde de ord og billeder fra evangeliet, der vil give mening for de efterladte. Det forudsætter en samtale, hvor præsten har sat sig grundigt ind i, hvordan de efterladedes relation til afdøde har været, og hvordan dødsfaldet har ramt dem. Sidder de efterladte med en følelse af taknemmelighed, eller er det vrede og meningsløshed, der fylder? Tænker man på den måde individuelt om det sjælesørgeriske, kommer bønnerne også til at indgå i den helhed. I 1949 passede bønnerne til alle, i "Kollekter og bønner" er de tilpassede, om ikke til hvert enkelt individ, så dog en række typiske situationer.

I de nyere bønner mærker man også en kamp for at kom-

me ud af et traditionelt kirkesprog, der var meget kodet og indforstået. Det gav mening, så længe folk kunne koderne. Det er der ikke mange, der kan længere. Deres kodesprog er et andet. Præsten må derfor finde andre koder for at kunne bringe det samme evangelium

I forhold til tidligere generationer tænker vi ikke alene mere og mere i individuelle baner, men også i mere sekulariserede. At lægge vægten alene på afdødes livsforløb kan selvfølgelig være opløftende, når man står ved afslutningen af et vellykket livsforløb, men til gengæld mindre trøsterigt, når man står ved afslutningen på et ulykkeligt og mislykket liv. Der kan det være trøsterigt lige så stille at få lov til at forsvinde i mængden, at man kan have lov til at tage afsked i håbet om, at ens særlighed bliver dækket af Guds nåde. At vægten i tale, sang og bønner derfor ikke ligger på en karaktergivning af afdødes liv, men at man i stedet kan tale ud fra det levende håb, der ligger i at blive optaget i en historie, der er større end det enkelt menneskes. Med andre ord finde sin identitet i det, som Gasolin sang om i "Sirenesangen":

"dit gyldne håb
som du fik i gave
ved din barnedåb".

Kilder:

"Konfirmation og begravelse", Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 1100, København 1987.

Mit forhold til kirkegårde

En kirkegårdsvandring til fem kirkegårde og en lade

Af Doris Ottesen

Cand. theol., forfatter, fortæller og foredragsholder

Før jeg tager jer med på en kirkegårdsvandring kommer her nogle få almene betragtninger:

Jeg vil betegne mig selv som en passioneret kirkegårdsbesøger. Jeg elsker ganske enkelt kirkegårde. Jeg undlader aldrig at besøge en kirkegård nogetsteds, hvis lejlighed byder sig, det være sig for et kortere eller helst længere besøg. Kort sagt: Kirkegården er – under alle omstændigheder – et af mine absolutte yndlingsopholdssteder.

Et familiebesøg hos min nordjyske familie vil derfor altid tage sin begyndelse med kirkegårdsbesøg. I min slægt har vi altid være gode til at dø, så der er mange kirkegårde, der skal besøges først. Altid tre, oftest fem! Dertil kommer, at jeg er gravstedsejer. Det indebærer, at jeg allerede i en del år har ejet det gravsted, hvor jeg engang skal begraves.

Øster Jølby

Derfor vil jeg gerne have lov til at tage mine læsere med på en sådan vandring. Som oftest tager den sin begyndelse på Mors. Nærmere bestemt på kirkegården ved Ansgarkirken i Øster Jølby. Det er en grundtvigsk frimenighedskirkegård tilhørende landets største frimenighed. Det er derfor ikke en vældig gammel kirkegård, den er relativ stor og i flere afdelinger med mindre niveauforskelle. Kirkegården var tidligere omgivet af store prægtige elme, som efter at sygen har taget dem, er blevet erstattet af ege til glæde for kommende slægter. Lige nu er der lidt bart. Til kirkegårdens særlige herlighedsværdier hører, at kirkegården endnu ikke er fuldstændig reguleret. Enkelte steder kan man stadig have fornøjelse af lidt snirklede tilgange til de enkelte gravsteder. Dertil kommer, at man ikke mere fjerner gravstenene fra de gravsteder, som har overskredet fredningstiden. Man lader dem ganske enkelt stå med mere eller mindre beplantning, som det nu er praktisk muligt. Det er en meget stor gevinst

Gravsten af Erik Heide,
Ansgar Kirkegård, Øster
Jølby. Foto: Doris Ottesen.

for miljøet på kirkegården. Det må i denne forbindelse være mig tilladt at udtrykke min inderlige beklagelse over de korte fredningstider, der praktiseres på de danske kirkegårde. Hvorfor kan man ikke bare lade gravstederne gå i smukt forfald (ligesom fx på de jødiske kirkegårde) i stedet for at

Gravsten af Erik Heide,
Ansgar Kirkegård, Øster
Jølby. Foto: Doris Ottesen.

håndhæve et næsten hysterisk renligheds- og ordensprincip?

Kirkegårdens største herlighedsværdi er dog uden al tvivl de mange gravsten, mere end ti i tallet, der er hugget af den mageløse stenhugger Erik Heide. Stenene er kommet til over en længere årrække. De er alle sat over medlemmer af kunstnerens vidt forgrenede slægt; en slægt der har været medlemmer af den grundtvigske menighed siden dens grundlæggelse. Stenene er alle meget forskellige, man fornemmer de er tilpasset den enkeltes personlighed, men dog alle med en tydelig kristen symbolik.

Disse fine små kunstværker har i øvrigt, ud over at være en øjenlyst for enhver besøgende, også haft en tydelig inspirerende effekt på andre gravsten frembragt af mere ydmyge mestre i stenhuggerfaget. Som en af mine fjernere slægtninge udtrykte det: "Vi var jo nødt til at gøre os umage med fars gravsten, for han skal jo ligge ved siden af en af Erik Heides sten".

Min personlige tilknytning skyldes, at min morbroder og hans kone ligger begravet der – samt i øvrigt hele hendes slægt i tre-fire slægtled. De ligger under en natursten. Den har ingen særlig indskrift udover navn, dato og fødeår. Dog er min tantes fødenavn på mit forlangende også angivet. Det er vigtigt, at man som besøgende på kirkegården kan følge slægtssammenhængene. På gravstedet har jeg kun haft en betinget succes i kampen mod gruset. Det er dog lykkedes mig at få en stor smukt blomstrende hortensia til at sætte sit markante præg på gravstedet. Min morbroder og hans kone er begravet i henholdsvis 1983 og 1994, og da de var barnløse, men forgyldte min barndom, bliver det mig, der snart skal tage stilling til fredningsspørgsmålet. Der kan naturligvis ikke være tale om andet end en forlængelse!

Vesløs

Efter besøget på Mors går turen videre til Hanherred, nærmere bestemt til valgmenighedskirkegården i Vesløs. Det er en ikke særlig stor kirkegård, passende i størrelse til den lille rødstenskirke. Kirkegården virker lidt nøgen og forblæst, efter at alle de store elme også her har måttet lade livet. Kirkegården er velholdt på en afslappet måde. Mange af gravstederne bliver holdt af familierne selv uden graverens medvirken. Som i så mange fri menigheder er man vant til at hjælpe sig selv.

Kirkegårdens største herlighedsværdi var i min barndom, at man fra vort gravsted havde udsigt til den dengang livligt beboede storkerede, anbragt på en telefonpæl, hvorigennem

Gravsten af Erik Heide,
Ansgar Kirkegård, Øster
Jølby.
Foto: Mette Fauerskov.

også jordemoderens ledning gik. Perfekt samarbejde. Nu er både storke og jordemor for længst forsvundet, og det er da også blevet småt med fødsler i dette stykke udkantsdanmark, men graven ligger der stadig.

Denne kirkegård er ikke blot min barndoms, men mit livs absolut allervigtigste kirkegård. Her blev min mor begravet, da jeg var syv år, og her er også senere min far begravet ved hendes side. Den grav var min barndoms store trøst. Mange timer har jeg tilbragt der, alene eller sammen med den øvrige familie. Min mor og far er begravet i henholdsvis 1953 og 1982. Min mors fødenavn er efter min fars ønske ikke angivet. Mine forældre er begravet under en enkel poleret sten prydet med en lille rose i malm. Under deres navne og data blev i forbindelse med min mors begravelse forinden indhugget ordene: "Tak for gode minder". På gravstedet står foruden gravstenen en lille blomsterkumme i granit. Den er skænket til begravelsen af venner og naboer. Det er

min søster og svoger, der bor i nærheden, der passer graven med stor omhu både sommer og vinter. Gravens særlige problem er en meget stiv lerjord, der bevirkede, at det tog flere år inden min mors kiste faldt sammen. Det samme var tilfældet med min fars kiste. Graven har derfor været lagt om mange gange, fordi gravstenen sank. På gravstedet er der ingen grus, men masser af roser! Et dejligt sted. Kun savner jeg en lille bænk. Min ugifte bror har besluttet, at han også vil begraves der.

Tømmerby

Det næste gravsted på familieruten er Tømmerby Kirkegård også i Hanherred. Rent objektivt er det formodentlig den smukkeste af de kirkegårde, jeg regelmæssigt besøger. Kirkegården er stor, passende til den meget store herredskirke, og den er i flere etager med meget græs imellem gravene. Dertil kommer en aldeles storslået udsigt udover Tømmerby Fjord. Til kirkegårdens herlighedsværdier hører foruden den mageløse udsigt de fine stenrelieffer af bonden og herremanden på kirkens apsis, desuden en fredet gravsten fra 1906. Stenen er smykket af et fuldstændig velbevaret meget smukt fotografi af en tyveårig pige. Jeg er i slægt med pigen, og portrættet har siden min barndom altid gjort et stærkt indtryk på mig.

På denne kirkegård ligger endnu en barnløs morbror og hans kone begravet. De er begravet i henholdsvis 1994 og 1985. De ligger under en mindre natursten, der angiver deres fødselsdatoer og -år. Min tantes pigenavn er anført. De ligger omgivet af hendes slægt. En hel række er der: Forældre, bror og svigerinde, samt deres svigersøn og barnebarn. Og det er jo godt og hyggeligt. Men alle gravstederne er bogstaveligt talt grusbunker. Det er til gengæld vældig uhyggeligt. Og selvom min tante var en værre rappenskralde, havde hun faktisk fortjent bedre. Behøver jeg at tilføje, at gravene bliver vedligeholdt af kirkegården, og der aldrig står en blomst i forvejen, når man kommer.

Øsløs

Den næste kirkegård vi denne gang skal besøge ligger også på Hannæs. Det er kirkegården omkring Øsløs Kirke. Også her er der, som i Tømmerby, tale om en meget gammel kirkegård i største harmoni med den middelalderkirke, den omgiver. Også her var tidligere mange store elmetræer, der

var med til at give stedet karakter. Til kirkegårdens absolutte herlighedsværdi hører den smukke udsigt over Limfjorden, med udsigt til Himmerland, Livø, Fur og "Mors på højre hånd", som Johan Skjoldborg skriver det i sin hyldest til Limfjorden og sin fødeby. Johan Skjoldborgs forældre ligger begravet på kirkegården, og stenen står stadig på sin gamle plads.

Jeg elskede den kirkegård som barn. Dengang var gravene ikke reguleret, og kirkegården udgjorde et virvar af gamle og nye gravsteder i større eller mindre forfald. Et eventyr af stemning for et barn at vandre i. Jeg gik der som oftest alene, men også med mine små veninder. Andagtsfuldt besøgte vi vore yndlingsgrave. Der var den et par meter høje hvide marmorsten over en ung præstekone. På stenen var et mandshøjt relief af en ung kvinde med en rygende olielampe. Aldeles betagende. Og der var det langt mindre, men dog som en bautasten oprejste mindesmærke over en ældre søster til en af vore legekammerater. "Karen", lød den enkle indskrift. Hun var som toårig omkommet ved en forbrændingsulykke i hjemmet, "skoldet ihjel", som vi altid rystede repeterede for hinanden. Der var en anden legekammerat fra et af de små fiskerhuse, som viste mig sine bedsteforældres grav. Hun vidste, hvor den var, men der var ingen gravsten. Også det gjorde stort indtryk, selvom ingen af os dengang forstod omfanget af den barske socialhistorie, der her uden ord blev os fortalt.

På Øsløs Kirkegård har jeg ingen slægtninge begravet. Til gengæld ligger hele min barndom der. Grav efter grav er nu befolket af de mennesker, der dengang befolkede min barndom. Det er bevægende og tidsrøvende at vandre der. Selvom kirkegården nu er reguleret nærmest til ukendelighed, er det stadig det dejligste sted. Ikke mindst det skønne gamle kampestensdige, hvor jeg så ofte sad i min barndoms lange, lange sommerdage og nød udsigten ud over den blinkende blå Limfjord.

Lild

Den sidste kirkegård, jeg gerne vil tage jer med til, er i en vis forstand også den vigtigste. Det er Lild Kirkegård også i Hanherred. Kirken er en lille annekskirke til den store Tømmerby Kirke, og fra den ene kirkegård har man en fin udsigt til den anden. Lild Kirkegård er en lille kirkegård med god plads. Man har samlet en masse gamle gravsten i et hjørne, ganske uskønt, ja, man har sågar smidt en del på lossepladsen – skønt plads, den har man jo sådan set mere end nok af!

Dog lykkedes det efter sigende graveren at redde en del fine sten fra menighedsrådets vandaliserende fremfærd. Kirkegården blev reguleret engang i 60'erne. Det gik blandt andet stærkt ud over en gravhøj, der ligger midt på kirkegården, og som absolut må tælles blandt kirkegårdens herlighedsværdier. Hertil må også regnes – foruden den fine udsigt, som allerede er nævnt – et smukt og særpræget relief af Gudslammet på østsiden af apsis. Kirkegården ligger højt. Den er særdeles stormomsust og har altid været det.

På denne kirkegård ligger min mødrene slægt i fire led begravet. Her har slægten fundet sit sidste hvilested i nærved 200 år. I et eneste gravsted, der engang udgjorde to, ligger mine tipoldeforældre, mine oldeforældre, mine bedsteforældre, dvs. min morfar med hans to koner på samme sten. Desuden hans sindssyge søster. Dertil kommer min morfars førstefødte med sin anden kone. Hun døde få timer efter fødselen, men fik i dåben navnet Emma efter hans første afdøde kone; han døbte hende selv. Også min morbrors eneste barn, en lille dødfødt pige, ligger der, samt min eneste moster. I dette efterhånden noget overbefolkede gravsted skal også min eneste tilbagelevende morbroder begravnes; og så jeg selv naturligvis. Vi satser på, at det bliver min morbroder først. Ja, og så da min mand, hvis han ellers vil til den tid. Hvis han overlever mig, står det ham jo frit for!

På Lild Kirkegård ligger desuden en mængde andre af min mors slægtninge. Faktisk er der en hel gade med fætre og kusiner og deres familier. Yderligere ligger min svogers forældre og deres forældre og bedsteforældre igen på samme kirkegård. Min svogers far ville under ingen omstændigheder ligge i samme grav som sin far, så han og hans kone fik deres eget gravsted. Men det er lykkedes mig at overbevise min søster og svoger om, at de bør lade sig begrave i det gamle familiegravsted. Det ligger lige uden for kirkedøren. På den fornemste plads med den fineste udsigt til Tømmerby Kirke og fjorden i baggrunden. På gravstedet er der, som man næsten kan forestille sig, lidt trængsel mellem gravstenene, selv om nogle er blevet fjernet og har fået et andet hjem. Den ældste gravsten er over min oldefar og oldemor. Dødsårene er 1903 og 1916. Foruden deres navne, data, fødesteder og dødsår bærer stenen indskriften: "Alt står i Guds Faders hånd". Det er en poleret stele med et lille fint ornament øverst. Den næstældste er over min morfar og hans to koner. Den bærer kun deres navne og data. Ingen pigenavne eller særlig indskrift. De tre dødsår er 1972, 1918 og 1959. Det er en oprejst firkantet sten i rød granit med poleret front. Dertil komme en lille sten over min morfars sindssyge søster

med indskriften. "Et sidste farvel til Sine". Det er en lille hvid marmorplade med sort indskrift. Endelig er der stenen over min ugifte moster. Den bærer foruden hendes navn kun hendes data. Det er en lille rødlig enmands-granitsten i naturlig form med poleret front. Behøver jeg at tilføje, at jeg har kæmpet en sej og til tider ret bizar kamp med graveren for at få lov til at dække graven med vintergrønt omkring roserne – uden grus!

Det er det gravsted, jeg er den lykkelige ejer af. De omtalte sten er dem, der i dag står på graven. Når jeg står på mit gravsted, kan jeg i øvrigt læse både min søns og min sønne-datters navne. Han bærer sin oldefars ret egenartede navn, og hun bærer sin tipoldemors. For mig giver det en dyb og meningsfuld sammenhæng. "Vort eget liv er kort, men slægtens langt".

Gammelgaard

Men i min besiddelse er der hjemme på gården på Ærø endnu fem hvide marmorsten med sort skrift. De hører alle til på graven, men kan ikke mere finde plads. De er i alle tilfælde, med en enkelt undtagelse, nummer to sten til de gravsten, der allerede forefindes på gravstykket. De er derfor også alle uden årstal, men repræsenterer dødsfald, der har fundet sted mellem 1903 og 1947.

Den første indskrift lyder: "Farvel kære Fader og Svigerfader" og er skænket til min oldefars grav i 1903. Den anden sten er rejst over min mormor, der døde i 1918 af tuberkulose kun 33 år gammel. Da var min mor 5 år. Stenen bærer foruden hendes navn følgende indskrift:

*"O, lær mig ret at ville.
Hvad du vil. Hold troens
Vinge oppe, når den daler.
O, tugt mig kun, men giv
Mig nåde til at høre dig
Og tie, når du taler.
Et kærligt farvel fra fader og søskende".*

Det er den almindelige antagelse i familien, at digtet er forfattet af den afdødes far, min oldefar. Den tredje sten bærer indskriften: "Et sidste farvel til Emma Ottesen fra venner i Lund". Denne sten er også skænket til min mormors grav i 1918.

Den fjerde stens indskrift lyder: "Sov sødt lille Emma". Der er, som man kan formode, tale om en barnegravsten.

Den er rejst over den allerede omtalte førstefødte i min morfars andet ægteskab. Den lille pige blev født den 14. august 1921 og døde samme dag. Den femte stens indskrift lyder igen: "Sidste farvel fra Venner i Lund". Den er sat til minde over min morfars skizofrene søster, der levede hele sit voksenliv på fødegården sammen med ham og hans familie. Hun døde i 1947. At disse sten hører til mine kæreste ejendele, er for mig selv ganske indlysende.

Støvtrådeværket du kommer i hu

Min personlige kirkegårdsvandring er til ende, og det må være tid for et par almene afrundende betragtninger. Allerstørst vil jeg udtrykke mit dybtfølte ønske om mindre grus og mere græs og grønt. Flere blomster. Lidt mere anarki og lidt mere ukrudt. Jeg synes gennemgående vore kirkegårde ikke blot er velholdte, men overholdte!

Dernæst vil jeg gerne understrege, at jeg med den største glæde vandrer på alle kirkegårde i alle dele af landet, helt uanset om de er mig bekendte, og helt uanset hvem der dér har fundet deres sidste hvilested. Jeg fordyber mig i navne, steder og livsaldre. Jeg elsker gamle sten med mange oplysninger. Dem, der foruden fødested har titler, erhverv og meget gerne også dekorationer, og for kvindernes vedkommende naturligvis fødenavne. Jeg begræder en ny tids anonyme mode iklædt falsk beskedenhed og dovenskab. Jeg er på ingen måde tilhænger af, at man for enhver pris skal være original og interessant også på sit gravsted, men jeg synes, at vore grave skal vise eftertiden, hvem vi var, og hvordan vi levede. Det kulturhistoriske aspekt i kirkegårdenes liv er for mig af allerstørste betydning.

Jeg synes det er armodigt, om end det måske både er godt og kærligt ment, når man finder gravsten, hvorpå der blot står: "Far" eller "Lillemor". Det er jo fint, at afdøde har været det for nogen, men han eller hun har formodentlig og forhåbentlig da også været så meget andet for så mange andre.

Bedst af alle er naturligvis de gravsten, hvor der også har været overskud til et lille opbyggeligt ord. Man bliver varm om hjertet bare ved et lille "Fred"; og det bliver højtid, når man for eksempel kan læse, at "Størst af alt er kærlighed" eller "Ved korsets fod hos Jesus" eller i den mere frimodige genre: "Vi ses!"

Hvad mit eget sidste hvilested angår, så står det fast, at jeg skal begraves rå; ikke noget med at afkorte den naturlige forrådnelse. Endvidere at der på min gravsten skal stå: "Støvtrå-

deværket du kommer i hu" og at jeg ikke – ikke under nogen omstændigheder – vil ligge under en grusbunke.

Hvordan min gravsten skal se ud? I mange år har den ligget klar på stranden neden for mit sommerhus og båret navnet Doris' ligsten, men om jeg så får lov til at fjerne den, er en helt anden sag. Det er en stor, meget stor, granitsten med meget smukke grønne og røde årer, og den har lige den rigtige form. God for et barn at sidde på. Men hvis ikke det lykkes, for man skal sikkert hyre Switzer for at bjerge den, så kunne det måske blive en stor font, som en døbefont, og til fuglene at bade i.

Versöhnung über den Gräbern

Krigskirkegårde fra Anden Verdenskrig i Danmark

Af John V. Jensen

Museumsinspektør, Varde Museum

Anden Verdenskrig er den blodigste krig, verden har oplevet. Danmark slap nådigere igennem dette ragnarok end så mange andre europæiske nationer. Alligevel ligger over 25.000 tyske soldater og flygtninge fra Anden Verdenskrig begravet i Danmark. De færreste kender disse kirkegårde, og endnu færre ved, at Tyskland hvert år bruger millioner af kroner på at passe disse flygtninge- og krigskirkegårde i Danmark og Europa – under mottoet: "Versöhnung über den Gräbern – Arbeit für den Frieden" (Forsoning over gravene – arbejd(e) for fred). Tyskerkirkegårdene i Danmark fortæller en dramatisk historie om menneskelig tragedie, forstyrrelse af gravfreden, internationalt samarbejde og dødekult.

I artiklens første hoveddel vil jeg se på den gravkultur, der kendetegner krigskirkegårdene, og dernæst vil jeg ganske kort se på nogle af de typer af krigskirkegårde, der findes repræsenteret i Danmark. I artiklens anden hoveddel ser jeg nærmere på de kirkegårde, der rummer resterne af de tyske flygtninge, der i 1945 kom til Danmark som en konsekvens af krigen, og som blev i landet til 1949. Med sine ca. 15.000 begravede udgør denne gruppe den største del af Anden Verdenskrigs ofre i Danmark. En spændende historie, men i en vis forstand også en nationalt traumatisk historie, som vi i mange år efter besættelsen, og efter den sidste tyske flygtning var vendt tilbage til Tyskland, havde det svært med.

Krigsgrave og dødekult

Når man besøger en krigskirkegård i Danmark, fx Mindelunden i Ryvangen, den tyske flygtningekirkegård i Oksbøl

eller de enorme krigskirkegårde i Normandiet, hvor endeløse rækker af hvide kors får øjet til at glippe og forstanden til at svimle, så fatter man, hvilke ufattelige blodsudgydelser og hvilke ufattelige lidelser disse kirkegårde er en påmindelse til eftertiden om.

Den enkelte grav, det enkelte kors i mængden er det sted, som de efterladte kan opsøge for at sørge og mindes den bror, den søn eller den mand, der mistede sit liv i krigen. Og som sådan spiller et kors, en sten, et navn midt i et hav af omkomne en rolle på det personlige plan. I den forstand opfylder krigergravene samme funktion som en almindelig grav på en dansk kirkegård. På et andet plan adskiller krigskirkegårdene sig dog fra almindelige kirkegårde.

Intet navn bør gå tabt, skriver den tyske mentalitetshistoriker Reinhart Koselleck (1923-2006)¹, og i de ord mente han at finde frem til det princip eller den tankegang, der ligger bag den måde, som vi organiserer krigens døde på. Princippet er tydeligst illustreret på krigskirkegårdene i Normandiet fra Anden Verdenskrig, men også i Danmark på flygtningekirkegårdene i København, Oksbøl eller Aalborg. *Intet navn bør gå tabt* – er altså ifølge Koselleck forklaringen på de endeløse rækker af kors og gravsten for faldne. Det er forklaring på, at der fx på flygtningekirkegårdene rundt om i landet findes den ene gravsten efter den anden for børn, hvis liv blev af en korthed, så de på ingen måde fik mulighed for at sætte et aftryk i verden. Når det er af betydning at sætte en gravsten for den kun 1 dag gamle baby eller den 18-årige soldat, der døde i en tilfældig ulykke, inden han overhovedet nåede at komme i kamp ved fronten, og hvis død derfor blot forekommer meningsløs, skal vi altså, igen ifølge Koselleck, være opmærksomme på krigskirkegårdenes dobbelte funktion. På den ene side de personlige perspektiver og på den anden side, at den gravlagte døde i en konflikt, der vedkommer folket, nationen og (måske) eftertiden. Krigskirkegårdene får derved betydning for den nationale identitet og for dannelsen af det, nogen har kaldt for national sammenhængskraft.

Og sådan har det vel altid været, fristes man til at tro. Der har vel altid eksisteret et naturligt og menneskeligt behov for at mindes krigens faldne for de efterladte og for nationen. Dette anser Koselleck imidlertid ikke for at være tilfældet. Krigskirkegårde eller krigsmonumenter er en del af en national erindringskultur, hvis rødder i virkeligheden ikke går længere tilbage end til Den Franske Revolution i 1789, og som siden blev taget op af Napoleons modstandere. Det er med Den Franske Revolution, at forestillingen om, at den enkelte borgers død bliver en del af et abstrakt begreb,

Fig. 1. Mindelunden i Ryvangen i København. 750 grave for danske modstandsfolk.
Foto: Niels A. Hansen.

opstår. Dette begreb kunne hedde folk, nation, fædreland eller demokrati, og i disse hellige navne bør intet navn gå tabt!

Opfattelsen falder altså sammen med opkomsten af de moderne vesteuropæiske nationalstater og betegner samtidig et skifte fra en religiøs-feudal verdensforståelse til en borgerlig-politisk verdensforståelse. Den gamle fyrstestat afløstes af den moderne, der bestod og består af folket, hvad enten det undertrykkes eller er frit. Den ny opfattelse var ikke nødvendigvis i strid med kristelig tankegang, men går ud over denne, og de faldne borgere og soldater bliver foruden et anliggende for Gud ikke mindst et anliggende for nationen, staten, som den faldne tilhørte. Det er en individualistisk opfattelse, der går ud på, at den menige soldat, der døde i statens tjeneste, gjorde det for en meningsfuld idé. Det er en forståelse af krigens ofre, vi stadig beherskes af.

Koselleck taler i den sammenhæng om skabelsen af en national dødekult – *dødekulten er imidlertid en fælles løsning, når det drejer sig om at finde mening i massedøden.*² De faldnes død får en mening, der rækker ud over det liv og det blod, de ofrede for fædrelandet, og frem til eftertiden og i princippet for altid. Den fælles historie, de fælles helte, de fælles mindesmærker er det, der kommer til at adskille den ene nationalstat fra den anden. Hvor det tidligere var fyrstedynastierne

og adelslægterne, hvorom interessen samlede sig, var det fra og med Den Franske Revolution i tiltagende grad folket og nationen, der blev hovedaktør.

”Intet navn bør gå tabt” er princippet bag indretningen af krigskirkegårde. Det tilstræbes, at alle, der gav deres liv for fædrelandet, huskes af eftertiden. I Danmark findes mere end 27.000 grave relateret til Anden Verdenskrig, heraf ca. 750 fredede grave for modstandsbevægelsen. 378 af dem befinder sig i Mindelunden i Ryvangen i København (fig. 1). Af disse er 151 kun navnene på modstandsfolk, hvis lig aldrig blev fundet. Endvidere findes der godt 1000 grave for allierede flyvere fordelt over det meste af landet, men med tyngdepunkt i Jylland. Hovedgravpladserne er Fourfeld ved Esbjerg (fig. 2) efterfulgt af Aabenraa, Svinø, Frederikshavn og Lemvig kirkegårde. Den suverænt største gruppe er de tyske grave.

Krigsgrave og national bevidsthed

Vi bruger den nationale forståelsesramme, når vi mange år senere forsøger at forstå vores krigsmindesmærker fra Anden Verdenskrig. Erindringen om krigen er dog ikke nogen stabil eller uforanderlig størrelse. Koselleck skelner

Fig. 2. På billedet ses allierede krigsgrave på Fourfeld Gravlund i Esbjerg, der er Skandinaviens største. Den største gruppe af krigsgrave i Danmark er de tyske.
Foto: John V. Jensen.

derfor mellem en synkron og en diakron indvirkning på bevidstheden, men her er det forløbet indtil i dag, der interesserer, dvs. det diakrone.

Eksempelvis er det en let sag i en dansk historisk sammenhæng at finde en mening i britiske flyveres død. Det var jo dem, der forsvarede demokratiet på et tidspunkt, hvor den demokratiske tankegang var under sin hidtil voldsomste trussel fra Det Tredje Rige, og derfor opfatter vi stadig deres død som meningsfuld i vores nationale bevidsthed. Det samme gælder naturligvis også for de tusindvis af allierede faldne i Normandiet samt de omkomne i den danske modstandskamp under besættelsen. Deres død var heller ikke forgæves, de døde for den gode sag (læs: nation, demokrati). Lidt anderledes stiller sagen sig med Sovjetunionens faldne i Danmark grundet Den Kolde Krig.

De døde tyske soldater i Danmark er en anden historie. I vores nationale bevidsthed får disse grave først og fremmest betydning som den indtrængende fjende, der blev nedkæmpet og fordrevet. Kort sagt gør det en stor forskel, om de døde hørte til de sejrende eller de besejrede – også for de overlevende. Dansk historie frembyder her en bevidsthedsmæssig kontinuitet, der siden 1864 var stærkest udfordret under besættelsen. Dette gælder selvsagt ikke for alle lande fx Tyskland eller Rusland. I Tyskland udgjorde Det Tredje Riges faldne den anti-pol, som det moderne Tysklands genopbygning tog sit afsæt i. Respekten for krigergravene har i øvrigt været sikret siden 1871.³

Når vi taler om de tyske flygtninge, bliver det endnu mere kompliceret, fordi dødsfaldene ikke umiddelbart giver mening inden for vores nationale forståelsesramme. Det drejede sig om kvinder og især børn, der under barske omstændigheder havnede i Danmark. Flygtningene befinder sig i en gråzone og hører ikke rigtigt til nogen steder inden for de traditionelle aftaler omkring krigsdøde, fordi det drejer sig om civile og ikke soldater, og fordi en del af dem slet ikke døde i krigen. Det yngste kors i Oksbøl er dateret 28. december 1948, og den sidste flygtning forlod Danmark 15. februar 1949. Og således står der ved indgangen til de danske flygtningekirkegårde i Danmark: *Deutsche Kriegsgräberstätte 1939-45*. I praksis løste man problemet om flygtningenes status som krigsdøde ved aftalen mellem Danmark og Vesttyskland i 1962, hvor der står: *"Ved tyske krigsflygtninge forstås i denne overenskomst medlemmer af den tyske værnemagt eller dermed ligestillede personer såvel som andre personer med tysk statsborgerskab, der døde i forbindelse med krigsbegivenheder under den anden verdenskrig"*.⁴

Begivenhederne er kommet på afstand, og den primærerfaring, som Koselleck kalder den, der opstod hos dem, der oplevede selve begivenhederne, er stærkt aftagende. Måske derfor kan vi nu bedre end tidligere håndtere og sætte os ind i noget af den meningsløshed, som disse mennesker blev ofre for, fordi man i tidens bitterhed, som besættelsestidshistorikeren Jørgen Hæstrup omtalte den⁵, men også i lang tid efter skar de fleste tyskere over én kam uden smålig skelen til, om det var en nedskudt tysk torturbøddel eller et forældreløst barn på to uden familie i fjendeland. Flygtningenes død falder uden for kategori, og det er svært at udlede nogen form for opbyggelighed af den overhovedet.⁶ Her giver døden slet ingen svar – men stiller et spørgsmål, et *hvorfor?* i stedet. I Danmark har flygtningegravene i de seneste år fremkaldt en følelse af, at det demokratiske Danmark dengang svigtede sine idealer.⁷

Den danske nationalbevidsthed, som det er svært at gøre sig helt fri af, fordi den gennemsyrrer store dele af vores samfundsopfattelse, har utvivlsomt spillet og spiller en væsentlig rolle, når holdningen til historien om de tyske flygtninge ændrer sig. Det kan vi næppe lave om på, men vi kan forholde os kritisk-analyserende til det.

Flugten til Danmark – en menneskelig tragedie

Af de knap 30.000 grave i Danmark, der relaterer sig til Anden Verdenskrig, vil vi nu se nærmere på den største gruppe: nemlig de tyskere, der af forskellige grunde døde og blev begravet i Danmark. 25.000 er efter danske forhold et meget stort tal. Almindeligvis fremhæves det jo, at Danmark i forhold til så mange andre lande slap nådig gennem krigen. De 25.000 kan igen opdeles i to grupper, hvoraf den ene udgør de 10.000 grave for tyske soldater. Af disse mistede nogle hundrede livet under tjeneste i Danmark, flere som følge af sygdom, selvmord og ulykker end på grund af kamp-handlinger.⁸ De fleste af tyskerne døde i Danmark, fordi Hitler selv, i månederne fra februar 1945 og frem til Det Tredje Riges betingelsesløse kapitulation d. 8. maj samme år, gav tilladelse til at evakuere sårede soldater samt civile, fortrinsvis kvinder og børn. Dette skete som følge af en russisk militær offensiv. Begivenhederne sendte millioner af mennesker på flugt – først og fremmest vestpå, hvor de nordvesttyske havne som Lübeck, Kiel og Flensborg blev transit for flygtningemasserne, inden de efterhånden blev placeret i flygtningelejre. Således fik delstaten Slesvig-Holsten sit indbyggertal forøget med omkring 850.000 flygtninge fra 1945-46.⁹ Det

var i dette kaos på randen af Det Tredje Riges undergang, at Danmark også blev mål for en del af flygtningestrømmen. Danmark var jo allerede besat, og derfor var det muligt og nødvendigt at transportere flygtninge hertil. Det foregik med skib hen over Østersøen, og det foregik med tog sydfra og op gennem Jylland. Fra 8. februar til 5. maj 1945 ankom omkring 350.000 tyske flygtninge til Danmark. Af disse var ca. 100.000 ukampdygtige tyske soldater og ca. 250.000 civile tyske flygtninge først og fremmest bestående af kvinder, børn og gamle. Mange af disse flygtninge ankom til Frihavnen i København, og mange af dem døde bl.a. i København, og det forklarer det efter danske forhold høje tal på ca. 10.000 begravelser. Flugten i vintermånederne udviklede sig til en menneskelig tragedie, og den strabadserende og farlige sejlad over Østersøen på de overfyldte skibe betød, at mange endte deres dage i Danmark.

Hvad de ca. 15.000 døde tyske flygtninge angår, så kan det høje tal i København forklares med, at mange flygtninge netop ankom til København, mange ganske svækkede af flugten, og derfor er der så mange flere døde tyske flygtninge begravet i København end andre steder. Derudover rummer Vestre Kirkegård i København samt Bispebjerg Kirkegård naturligvis også de døde fra den store flygtningelejr på Kløvermarken på Amager, der husede hen ved 17.000 fra årsskiftet 1945-46 til lejren blev nedlagt i løbet af 1947.¹⁰

Ovenstående er en del af forklaringen på, at antallet af grave i en dansk sammenhæng er så højt. Alligevel er der mange mennesker, der ikke kender til eksistensen af disse kirkegårde, og hvorfor de i det hele taget er i Danmark.

Fig. 3. Flygtningegrave på Søndre Kirkegård i Aalborg.
Foto: John V. Jensen.

Vestre Kirkegård i København er den største af disse kirkegårde med henholdsvis 4643 tyske soldater og 5344 tyske flygtninge. Frederikshavn og Esbjerg er næstefter Vestre Kirkegård de steder, hvor der ligger flest tyske soldater. For flygtningenes vedkommende er det flygtningekirkegårdene i Oksbøl, Gedhus, Grove samt Søndre Kirkegård i Aalborg (fig. 3).

Fra besættelse til internationalt samarbejde

Det gør en forskel, om folk døde for en tabt sag eller for sejren - også for de overlevende, skriver Koselleck.¹¹ Og helt fra begyndelsen var det da også uvist, hvad der skulle ske med de tyske grave, men de første overvejelser dukkede op kort efter befrielsen, mens der endnu var 200.000 tyske flygtninge i lejrene. Hvad skulle der ske med gravene, skulle de sløjfes eller bevares? Skulle man, som nogen foreslog det, gøre dem til ukendte grave, hvorved man løste det endnu ubesvarede spørgsmål omkring den fremtidige vedligeholdelse, og samtidig undgik, at kirkegårdene blev mål for tyske pilgrims- og turistrejser.¹² Det fremgår tydeligt af de tidlige indlæg, at frygten og mistilliden til tyskernes hensigter var særdeles nærværende. Fuldmægtig i Flygtningeadministrationen Knud Wiell udlagde den officielle holdning således: *Det er Meningen, at Gravene skal bevares paa den mest nødtørftige Maade. Hver Grav bliver sandsynligvis forsynet med et Trækors med den dødes Navn og Data. Flygtningekirkegaardene vil antageligt desuden blive forsynet med et Fællesmindesmærke med Inskription, men endnu er der ikke truffet endelig Bestemmelse om*

Fig. 4. Simple trækors på flygtningekirkegården i Oksbøl. Foto: Blåvandshuk Lokalhistoriske Arkiv

*Udformningen af Retningslinierne.*¹³ Som det fremgår af fotoet fra flygtningekirkegården i Oksbøl; med de simple trækors optaget længe inden der var fundet nogen afklaring på gravens fremtid (fig. 4), var der i 1946 ingen, der havde tænkt så langt. De skitserede retningslinjer er dog helt i overensstemmelse med Flygtningeadministrationens generelle strategi over for de tyske flygtninge. Det gik ud på at sikre en nødtørftig, men forsvarlig behandling. Glosen *nødtørftig* blev ofte anvendt, og det var næppe helt tilfældigt, fordi der i ordet *nødtørftig* ligger, dels at noget er nødvendigt fra et materielt synspunkt, og dels kan der i ordet ligge noget revsende eller sanktionerende. Meget tyder da også på, at Flygtningeadministrationen brugte ordet *nødtørftig* til at dæmpe befolkningens ressentiment imod flygtningene, idet danskerne ikke måtte få indtryk af, at disse mennesker fik mere end, hvad der kunne tilkomme dem - det være sig i livet bag pigtråden eller i døden. Til gengæld sikrede sådanne formuleringer Flygtningeadministrationen en vis arbejdsro i forhold til offentligheden, hvilket utvivlsomt lettede opgaven med forplejning og hjemsendelse af de mange tusinde flygtninge. Blandt andet derfor arbejdede flygtningeadministrationens chef Johannes Kjærboel helt fra begyndelsen hårdt på at få flygtningene væk fra byerne og gerne til eksisterende, afsidesliggende lejre fortrinsvis i Jylland.¹⁴ I 1946 havde højst sandsynlig ingen endnu haft overskud til at beslutte sig for, hvorledes de tyske flygtningekirkegårde skulle indrettes på længere sigt.

Primitive trækors holder imidlertid ikke evigt, og i den brede befolkning var der ingen entusiasme omkring en evt. anlægelse af store eller små mindelunde for de tyske flygtninge. Det var ingen parate til i 1946. Således ville mange i samtiden nok have fundet spørgsmålet om sløjfning rimelig. Af ren og skær nødvendighed anlagde de danske myndigheder kirkegårde i tilknytning til de store flygtningelejre udstyret med trækors med navn og data. Dertil kom et relativt stort antal tyske flygtninge, der var begravet på lokale kirkegårde overalt i landet; begravelser, der stammede fra de første måneder i Danmark, da den tyske værnemagt hovedkulds havde indkvarteret deres nødlidende landsmænd, hvor der var plads. I udstillingen om flygtningelejren i Oksbøl på Blåvandshuk Egnsmuseum har man bevaret et par af de gamle trækors (fig. 5).

Ansætser til en generel dansk-tysk overenskomst fandt først sted i løbet af 1950'erne. Indtil da havde pleje af kirkegårde haft et mere tilfældigt præg. Til eksempel kan nævnes, at

Aal menighedsråd i 1949 havde indgået en 20-årig aftale med Flygtningeadministrationen og klitvæsnet (Landbrugsministeriet) omkring pleje og vedligeholdelse af flygtningegravene i Oksbøl.¹⁵ Her havde man fra 1950'erne haft kontakt til en tysk organisation Gemeinschaft Junges Ostpreussen, der var interesseret i gravenes pleje og historie.¹⁶ Eksemplet behøver ikke at være enestående.

At de danske myndigheder var begyndt at spekulere i, at der nok snart ville komme en mellemstatslig ordning omkring gravene i lighed med den aftale, som var blevet indgået med briterne i 1954¹⁷, og som det ny Vesttyskland samtidig forbedrede med sine naboer – først og fremmest Frankrig – er sikkert, i hvert fald når vi nærmer os 1960.¹⁸ Den 3. oktober 1962 blev den nuværende løsning omkring bevarelsen og vedligeholdelsen af de tyske grave i Danmark i form af en 60-årig aftale med mulighed for yderligere forlængelse underskrevet af den danske og den tyske regering.¹⁹ En mellemstatslig aftale mellem Danmark og den unge nation Vesttyskland, hvorved Danmark tog et skridt ud af besættelsens skygge i retning af internationalt samarbejde. For varetagelsen af aftalens praktiske forpligtelser stod den tyske organisation *Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge*.

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge

Den tyske organisation Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge skulle tage sig af den praktiske side af sagen. Volksbund med hovedkvarter i Kassel er en medlemsorganisation og administrerer 827 kirkegårde og ca. 2.300.000 krigsgrave i 45 lande med et årligt budget på ca. 40.000.000 Euro (ca. 300.000.000 kr.). Pengene til arbejdet kommer fra de ca. 500.000 medlemmer og derudover ca. 1.000.000 lejlighedsvis donatorer. De sidste 15-20 % af budgettet betales af Forbundsrepublikken og delstaterne.²⁰ Volksbund blev i øvrigt dannet i 1919 som en konsekvens af Første Verdenskrigs hundredetusindvis af faldne. Organisationen lod sig imidlertid misbruge af Hitlerstyret og blev derfor opløst med krigsafslutningen i 1945. Allerede i 1946 genopstod Volksbund igen i Vesttyskland, hvorimod den blev forbudt i Østtyskland. I modsætning til organisationens revanchistiske selvforståelse i Det Tredje Rige (1933-45), hvor nazisterne bl.a. omdøbte *Volkstrauertag* til *Heldengedenktag*, og sorgen over de faldne afløstes af heltedyrkelse, har organisationens selvforståelse siden 1946 været pacifistisk/humanitært orienteret under mottoet: *Versöhnung über den Gräbern. Arbeit für den Frieden*. Anlæggelsen af de mange kirkegårde gik i Vest-

Fig. 5. Ét af de bevarede trækors fra flygtningelejrene. Indskriften lyder: "Hier ruht mit Gott meines liebes Söhnchen" Edmund Kaminski født 22.1. 1942 og død 13.4. 1945. Foto: Varde Museum.

Fig. 6. Logo for Volksbund Deutsche Kriegsgräber Fürsorge. Deres logo lyder: "Versöhnung über den Gräbern. Arbeit für den Frieden".

europa i gang i årene efter Anden Verdenskrigs afslutning, mens arbejdet i Østeuropa, hvor antallet af faldne var langt større, først kunne gå i gang efter murens fald i 1989 (fig. 6). Organisationens opgaver består i dag i at registrere, bevare og vedligeholde gravsteder for krigsdøde i udlandet. Hvert eneste år bruger organisationen millioner af euros på at passe krigsgrave ikke mindst i Østeuropa, som efter murens fald blev organisationens vigtigste arbejdsområde. Omkring 3.000.000 tyskerne mistede livet i Østeuropa og i det daværende Sovjetunionen, hvilket er dobbelt så mange, som der faldt i Vesteuropa. Siden organisationen fik mulighed for at operere i disse områder, har man flyttet og genbegravet ca. 628.000 krigsdøde.²¹

Organisationen formidler desuden rejser og arrangerer nationale og internationale ungdomslejre. Således deltager unge tyskere om sommeren i arbejdet med opmaling af gravindskrifter og vedligeholdelse af udenomsarealer. Den daglige vedligeholdelse: græsslåning, beskæring af buske etc. foretages i Danmark af danske gartnere lønnet af Volksbund.

Volksbunds arbejde handlede og handler naturligvis om respekt for de døde og deres efterladte, men det handlede også om politik og internationale relationer, idet Volksbund blandt mange tiltag fra det dengang unge Vesttysklands side også handlede om at vende international isolation og mistro til samarbejde og tillid. Rom-traktaten fra 1957 er et godt eksempel på, at Vesttyskland var slået ind på et nyt spor, men Volksbund må også ses som en del af samme bestræbelse.

Dansk modstand mod forstyrrelse af gravfreden

I kulissen stod Volksbund klar til at påtage sig de nødvendige forpligtelser i forhold til at bevare gravene for eftertiden. Samtidig havde man fra tysk side et ønske om at samle de mange grave, der, som tidligere omtalt, var spredt over det meste af Danmark. Tyskerne havde foretaget lignende flytninger andre steder i Europa, og i slutningen af 1950'erne havde man nu sendt forespørgslen til Danmark. Tyskernes ønske var at samle de døde, således at det blev både lettere og billigere for dem at passe kirkegårdene, men også nemmere for de efterladte at finde frem til deres familiemedlemmer. Ikke alle danskere var imidlertid lige henrykte ved tanken og gensynet med tyskerne, hvis opgave med at opgrave og genbegrave ligene mange fandt uetisk, ligesom der var modstand og frygt for den døde kult, som de tyske gravflytninger kunne medføre (fig. 7). En årelang strid fra ca. 1958-1967 og

Fig. 7. Gravflytning i 1960'erne. På fotografiets bagside er noteret: "Oksbøl Friedhof "Ehrenfeld". Foran i billedet ses grøften hvori plasticposerne med knoglerne lægges. K. Høgsbroe Østergaards Arkiv. i Aatrup Sognearkiv, Glejbjerg.

til slut en højesteretsdom tog det at lukke munden på modstanderne. Modstanderne fremsatte tre argumenter imod gravflytningerne. Det handlede om respekten for gravfreden, og det handlede om spørgsmålet om menighedsrådenes selvstændige ret og pligt til at værne gravfreden på deres kirkegårde. Det tredje og sidste argument handlede om, at det tyske ønske var i strid med dansk kristen tankegang, sæd og skik.²² Retssagen førtes af 90 jyske menighedsråd, og det hang sammen med, at gravflytningerne var begyndt på Sjælland og Fyn, hvor også antallet af tyske grave var mindst (når der ses bort fra København, hvor der ikke blev foretaget store forandringer). Derfor var der endnu håb om at få standset tyskernes forehavende i Jylland. Allerede i samtiden kan man dog finde røster, der havde gennemskuet det dobbeltmoraliske hos modstanderne, og som spurgte, hvorfor det var krænkende, usømmeligt og stridende mod dansk kristen tankegang at grave tyskere op, men ikke amerikanere, canadiere, englændere eller danskere.²³ Med det sidste hentydede kronikøren til, at de allierede efter krigen havde genbegravet nogle af deres faldne.²⁴

For at man her i eftertiden skal kunne forstå modstanden mod gravflytningerne skal man huske, at krigen først i slut-

ning af 1950'erne var ved at komme på afstand, og at mistroen til Tyskland og tyskerne endnu sad i mange danskere. Således havde de fleste voksne mennesker jo oplevet besættelsen af Danmark. Mange havde oplevet, at tyskerne inden for en kort årrække havde været årsag til to af verdenshistoriens grusomste krige.

Sagen blev prøvet først ved Østre Landsret og i 1967 ved Højesteret, der endte med at stadfæste landsrettens dom. Dommen vægtede, at der var tale om en aftale mellem to stater, der fulgte international sædvane, og derved undgik man at tage stilling til spørgsmålene om gravfred og menighedsrådenes kompetencer i forhold til kirkegårde. Selvom retssagen havde en urban tone, konkluderer Finn Riber Jensen, der har undersøgt sagen, alligevel, at der bag argumenterne fra modstanderside lå nationalistiske, anti-tyske efterklange fra besættelsestiden.²⁵ Disse rummede en mere eller mindre udtalt angst for at give ny næring til tysk revanchisme og dødekult, der netop kunne blive en konsekvens af disse store tyske gravpladser i Danmark.

Frygten for et nyt revanchistisk Vesttyskland deltes hverken af Staten, Kirkeministeriet eller skiftende kirkeministre. Og set i bakspejlet viste frygten for tysk revanchisme sig ubegrundet; i stedet sejrede tilliden. Når den danske stat var imødekommende, skyldtes det ikke blot danske politikeres fremsynethed, men også en erkendelse af, at man i småstaten Danmark gjorde klogest i at følge trop i forhold til udviklingen mellem Tyskland og dets store naboer, hvor netop frygten og hadet var i gang med at blive afløst af tillid og samarbejde. Kirkeminister Bodil Koch udtrykte denne holdning ganske præcist: *Et sådant spørgsmål er nu engang ikke holdbart. Hvis Danmark fulgte den linje og modsatte sig ønsket om samling af de tyske grave, ville man mig bekendt være det eneste land blandt mange, der indtog en sådan holdning. Jeg kan f.eks. nævne, at man i Norge har samlet de tyske grave på kun tre kirkegårde.*²⁶

Retssagen faldt altså ud til Vesttysklands, Volksbunds og den danske stats fordel, og genbegravelserne gik i gang – og forøgede og forandrede de i forvejen store kirkegårde, der lå tæt på de store lejre, især Oksbøl, Grove-Gedhus med hundrede af nye grave og navne. I *Jyllandsposten* 18. maj 1967 kunne man læse om den højesteretssag, som modstanden mod gravflytningerne førte med sig (fig. 8).

For Oksbøls vedkommende forøgedes antallet efter gravflytningerne med godt 500 grave, hvorved det nuværende antal

Krigsgrav-sagen for Højesteret

*Principiel afgørelse om ministeriets
myndighed over for menighedsrådene*

Fig. 8. Udklippet fra Jyllands-
posten 18. maj 1967 fortæller
om den højesteretssag, mod-
standen mod gravflytningerne
førte med sig, og som mod-
standerne endte med at tabe.

på 1796 grave opnåedes (fig. 9).²⁷ Det samlede resultat blev, at Folksbund flyttede og genbegravede omkring 5000 krigs-
døde og reducerede antallet af kirkegårde med tyske flygt-
ninge og soldater fra 475 til 34.²⁸ I 1960 erstattede man de
gamle trækors med hvide trækors, og efter den dansk-tyske
aftale i 1962 begyndte udvidelserne og nyanlæggelserne. I
august 1969 indviedes flygtningekirkegården i Oksbøl i dens
mere eller mindre nuværende skikkelse med stenkorsene.

Gravflytningerne var en opgave, hvis makabre karakter
modstanderne heller ikke undlod at kommentere, og sagen
krævede, at de implicerede gik diskret til værks. Det ses af
et brev fra oberstløjtnant og menighedsrådsformand i Aal-
sogn C. baron Gyldenkrone, der bad om tilladelse til at tage
et aflåseligt rum i militærlejren i Oksbøl i anvendelse i for-
bindelse med opbevaringen af ligresterne af et antal opgrave-
de, emballeret luft- og vandtæt, indtil nedgravningen kunne
finde sted.

Fig. 9. Gravflytning ca. 1960.
Aastrup Sognearkiv, Glejbjerg.

I samme brev står der: "Hele processen skal efter ønske fra Kirkeministeriet køres så "stiltfærdigt" som muligt".²⁹ Trods stiltfærdighed kunne man alligevel i aviserne læse om "Knoglerester på gangene" og om "Spøgelser fra krigens tid"³⁰

Uden aftalen med Vesttyskland er det uvist, hvad der ville være sket med de tyske flygtninge- og soldatergrave. Således realiseredes alle flygtningelejrene, barakkerne blev pillet ned og materialerne solgt. Derfor findes der ikke noget museum for tyske flygtninge, der har til huse i de historiske bygninger, sådan som tilfældet er med fx Frøslevlejren ved Padborg, men her drejede det sig jo også om modstandsbevægelsen, som er landsmænd og nationale helte.

Med hensyn til tyskergravene kan det tænkes, at enkelte fx et menighedsråd eller andre i privat regi havde bevaret et mindre antal grave, fordi de følte en forpligtelse over for historien eller det enkelte menneske, også selvom der ikke var tale om hverken helte eller landsmænd.

Der er dog også sandsynlighed for, at hvis Folksbund *ikke* havde vist interesse, og hvis de *ikke* havde påtaget sig den økonomiske forpligtelse, så var trækorsene sikkert efterhånden blevet fjernet, hvorefter området antageligt var blevet forsynet med et fællesmindesmærke. I så fald havde historien og mindelserne om et dystert kapitel i Danmarkshistorien været endnu bedre gemt og glemt, end tilfældet er i dag.

Konklusion

I Danmark findes omkring 30.000 krigsgrave med relation til Anden Verdenskrig. Krigsgravene adskiller sig fra grave på en almindelig dansk kirkegård bl.a. ved, at gravene har nationale perspektiver. Dette kommer til udtryk ved, at der til krigsgravene, som Koselleck har gjort opmærksom på, knytter sig en dødekult, hvorved den enkelte soldat eller det enkelte offer knyttes sammen med nationens skæbne. Den voldelige død får nu en betydning, der ligger ud over den enkelte skæbne. De, der gav deres liv for fædrelandet, har krav på at blive husket. Deres død har en mening for nulevende og kommende generationer – og derfor bør intet navn gå tabt. Denne tradition går tilbage til Den Franske Revolution, og det er udtryk for den, vi finder på de store krigskirkegårde i Danmark og mange andre steder i verden.

I en dansk sammenhæng befinder de mere end 15.000 tyske flygtninge, der døde i Danmark fra 1945-49, sig i en mellemposition. De tilhørte ikke de sejrende, men taberne, men dog

kun i en vis forstand, fordi der blandt de døde var mange små børn, som i sagens natur hverken havde lod eller del i krigens grusomheder. Deres død rummer ingen national opbyggelighed og er egentlig blottet for mening. Af nødvendighed begravede man flygtningene og grundlagde de store flygtningekirkegårde i København, Oksbøl, Aalborg og Grove-Gedhus, om end gravenes fremtid var uvis.

Krigsgravens nationale perspektiv kom igen til syne i forbindelse med den højesteretssag, der førtes mellem 90 jyske menighedsråd og Kirkeministeriet efter den dansk-tyske aftale fra 1962 omkring bevarelsen af de tyske krigsgrave og ikke mindst tyskernes og Volksbunds planer om at reducere antallet af kirkegårde betragteligt. Det medførte en strøm af danske protester rettet imod kränkelsen af gravfreden og muligheden for en tysk dødekult i Danmark og tydeliggjorde, at endnu langt op i 1960'erne trivedes mistilliden til tyskerne. Sagen demonstrerede da også klart det nationale potentiale, som Koselleck påpegede.

Den dansk-tyske aftale lagde op til internationalt samarbejde, og i løbet af en årrække sejrede tilliden over mistilliden til tyskerne – frygt blev til samarbejde.

Versöhnung über den Gräbern. Arbeit für den Frieden lyder Volksbunds motto. Nogle vil måske mene, at danskerne ikke har noget at forsone med tyskerne. Og det er muligt, at de har ret, for Danmark blev besat af tyskerne, og siden førte de en kvart million af deres landsmænd hertil imod gældende regler osv. Ikke desto mindre kan man vælge at fortolke *Versöhnung über den Gräbern. Arbeit für den Frieden* ud af det snævre nationale perspektiv, sådan at mottoet kommer til at handle om folkeslagernes forsoning og vigtigheden af at arbejde for freden. Gravene udgør derfor om ikke andet så en påmindelse til eftertiden om den forfærdende meningsløshed og umenneskelighed, der altid følger i krigens kølvand.

Litteratur

Am Rande der Strassen. Kriegsgräber in Europa und übersee. Volksbund deutscher Kriegsgräberfürsorge. Kassel u.å.
Birkeland, Sven Arvid, *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. Verdenskrig.* København 2009.
Bjørnvad, Anders, *Krigens monumenter.* Odense 1999.

Gammelgaard, Arne, *Drivtømmer*. Blåvandshuk 1997.

Hansen, Svend, "Døde tyskere og kristne danskere". *Kronik i Vestkysten* 28. maj 1958.

Havrehed, Henrik, *De tyske flygtninge i Danmark*. Odense 1987.

Holbæk Amtstidende 6. november 1946. "11.500 tyske Flygtninge begravet i Danmark".

Hæstrup, Jørgen, *Til landets bedste* bind 2. Kbh. 1971.

Ipsen, Leif G., *Mennesker bag pigtråd*. Blåvandshuk 2002.

Jacobsen, Kurt og Larsen, Klaus, *Ve og velfærd. Læger, sundhed og samfund gennem 200 år*. Kbh. 2007.

Jensen, Finn Riber, "De tyske gravflytninger", *Fra Ribe Amt* bd. 28. 1999.

Klatt, Martin, *Flygtningene og Sydslesvigs danske bevægelse 1945-55*, Padborg 2001.

Koselleck, Reinhart, *Begreber, tid og erfaring*. Kbh. 2008.

Lylloff Kirsten, "Kan lægeløftet gradbøjes?", *Historisk Tidsskrift* Kbh. 1999.

Schicksal in Zahlen. Volksbund deutscher Kriegsgräberfürsorge. Berlin u. å.

Folketingstidende.

Trolle, Johannes, "Den danske Jord og de døde tyske Flygtninge", kronik i *Nationaltidende* 13. juli 1945.

Utrykt materiale

Arkivalier vedr. flygtningekirkegården, Blåvandshuk lokalhistoriske Arkiv, Oksbøl.

Knud Høgsbro Østergaards Arkiv, Aastrup Sognearkiv, Glejbjerg.

Flygtningeadministrationens arkiv og Henrik Havreheds privatarkiv, Rigsarkivet, København

Noter

- 1 Koselleck, 261.
- 2 Koselleck, 259.
- 3 Både Koselleck s. 261 og Volksbunds Schicksal in Zahlen s. 11 refererer til Frankfurtraktaten mellem Tyskland og Frankrig fra januar 1871, Artikel 16.
- 4 Kirkeministeriets cirkulære af 27. oktober 1962.
- 5 Hæstrup, 232.
- 6 Vesttyskland, og efter 1990 Tyskland, har oplevet det samme problem i forhold til Det Tredje Riges faldne. Det var nødvendigt at begynde forfra.
- 7 Der henvises til den foreliggende litteratur om emnet Havrehed, Gammelgaard og Lylloff. Netop de mange døde blandt de civile tyskere har været genstand for debat. Nogle forskere har hævdet, at man godt kunne have gjort mere for at begrænse tabene, hvis fx de danske læger havde været mere humant indstillede, mere samarbejdsvillige og mindre anti-tyske. Andre forskere har hævdet, at

datidens forhold gjorde det kompliceret at være læge og samtidig modstander af besættelsesmagten. Således var det ikke ufarligt at hjælpe tyskerne, fordi handlingen kunne opfattelse som unational og landsforræderisk. Samtidig opfordrede Frihedsrådet de danske læger til ikke at hjælpe tyskerne. Dertil kommer det store antal flygtninge, de i forvejen overbelagte danske sygehuse, manglen på medicin etc. Faktorer, der alle medvirkede til at gøre forholdene vanskelige. For at læse mere om denne problemstilling, se Jakobsen og Larsen 2007.

- 8 Gammelgaard, 135.
- 9 Klatt, 25ff.
- 10 Gammelgaard, 39ff.
- 11 Koselleck, 258.
- 12 Trolle 1945.
- 13 *Holbæk Amtstidende* 6. november 1946.
- 14 Nogle kritikere af Flygtningeadministrationen vil sige, at så kunne Flygtningeadministrationen behandle flygtningene præcis som de ville, men sandheden er nok nærmere, at man ved at flytte flygtningene væk fra tæt befolkede områder mindskede spændingerne mellem danskere og tyskere betydeligt, samtidig med at man havde kontrol over dem. Derved opnåede Flygtningeadministrationen arbejdsro, men også rent logistisk blev opgaven lettere med færre og større lejre.
- 15 Mødereferat af 21. marts 1949, Aal Sogns menighedsprotokol. Blåvandshuks egsarkiv A448, nr. 6.
- 16 Korrespondance med Hans Linke i Blåvandshuks Egsarkiv A448, nr. 5.
- 17 Cirkulære om en overenskomst med det britiske statssamfund om fredning af og tilsyn med krigsgrave 10. april 1954
- 18 Brev fra H. Klittegaard af 15. juni 1960, der meddelte, at forhandlingerne mellem de danske og tyske udenrigsministerier ventes afsluttes i nær fremtid, hvorfor Kirkeministeriet ikke ønskede at forhøje honoraret til Aal Sogns menighedsråd. Blåvandshuks egsarkiv A448, nr. 5.
- 19 Bekendtgørelse af overenskomst med Forbundsrepublikken Tyskland om tyske krigsgrave i Danmark fra den anden verdenskrig 16. 11. 1962.
- 20 www.volksbund.de, Arbeitsbilanz 2010 se: www.volksbund.de/fileadmin/redaktion/BereichInfo/BereichInformationsmaterial/ZahlenDatenFakten/Arbeitsbilanz/2010_Arbeitsbilanz.pdf.
- 21 www.volksbund.de.
- 22 Finn Riber Jensen, 107.
- 23 Hansen (1958).
- 24 Birkeland, Zatt.
- 25 Finn Riber Jensen, 116.
- 26 *Folketingstidende* 23. 10. 1963. I Norge varetager Volksbund 11.405 grave fra Anden Verdenskrig.
- 27 I et mødereferat af 21. marts 1949, Aal Sogns menighedsprotokol opgøres antallet af kister og urner til 1.279. Blåvandshuks Egsarkiv A448, nr. 6.
- 28 Havrehed anslår antallet af gravflytninger til ca. 5000 krigsdøde. Havrehed s. 219.
- 29 Brev til chefen for Vestre Landsdelskommando 13. maj 1966. Blåvandshuks egsarkiv A448, nr. 2.
- 30 *Jyllandsposten* 15.10 1966. Samt ”Spøgelser fra krigens tid” kronik i Politiken af højesteretssagfører Ove Rasmussen 15. 10. 1965.

Talende sten

Af Carsten Bach-Nielsen

Lektor i kirkehistorie, lic. theol & exam.art.

I pestens Europa, i 1300- og 1400-tallet, skete der et skred i dødsopfattelsen. Man spurgte sig selv, hvorfor Gud lod så mange dø af den onde og uforståelige sygdom. Halve byer og hele landsbyer blev uden forskel udryddet, døden mejede med hård og ubønhørlig hånd. Omsorgen for de døde skulle varetages af de efterladte. Nu var der imidlertid pludselig ikke spor af sikkerhed for, at de ville kunne det. Efterslægten ville såmænd meget snart også blive mejet ned af manden med leen. Man gjorde sig snart ingen illusioner.

Dette sammenbrud var en rystende tanke for mennesker, der havde levet i nære sociale sammenhænge i landbosamfundet eller under de højt udviklede sociale former i de handelsbyer, der ved den tid var opstået. Der skulle så lidt til, så var man pludselig alene i verden, i døden, hvor ingen ville huske en, hvor ingen levende ville bede for ens sjæl i skærsilden.

Dét, at det ikke længere rummede sikkerhed og forvisning at henvende sig til og stole på familien ved hjælp af et testamente, at man knap nok kunne regne med kirken, med ordener og lægbroderskaber eller andre, der kunne vise den døde den evige omsorg frem til dommedag – stillede spørgsmålet, hvem man så kunne henvende sig til? Man måtte gå så vidt som blot at håbe på at få et levende menneske i tale, tilfældige kristne mennesker, man ikke nødvendigvis kendte i forvejen – folk der bare gik forbi. Forbi ens grav. Det er ganske vist lidt sent at henvende sig til andre, når man er død – og det forudsætter, at der er et medium til at tale for en.

Ved samme tid begynder gravsten og monumenter at opvise makabre fremstillinger af de døde som skeletter og benrader. Man måtte nemlig demonstrere sin elendighed og ydmyghed, sin afstandtagen til det syndige kød. Man måtte i al elendigheden trods alt søge at vække opsigt – og derved fange den ukendte vandrers opmærksomhed. Opfindsomheden og ydmygheden kunne finde udtryk i, at den døde for-

talte den endnu levende en sandhed, som denne ville have godt af at lægge sig på sinde. Gravene bliver moralske, de bliver talende, råbende, støjende i deres skrevne henvendelser.

Folk, der bare går og passerer, er uopmærksomme. De spilder deres tid. De skal ikke gå og dandere den, men for deres sjælfrelses skyld læse, lytte og lære. At bede vejfarende standse op med ordene "stat vandringsmand" eller "gør holdt, du der vandrer" var en antik romersk strategi. Ordene mejsledes ind i de gravsten, der tit placeredes langs med vejene. Romerne var som besatte af sten, der talte til nutiden og eftertiden. Patrick Kragelund skriver: "Hvadenten den var lille eller stor: en begivenhed synes altid at have kunnet påregne en indskrift. Selv det beskedneste liv kunne på den vis få del i stenens evighed". Det nye er således ikke, at man lader sten tale, men at stenedes opfordringer i senmiddelalderen begyndte at lyde inde i kirkerne, dér hvor folk nu passerede forbi grave.

De tre levende og de tre døde i Tuse Kirke. Isefjordsmesteren ca. 1460-80. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

En typisk moralitet, der handler om, at levende bliver pas-set op af de døde, findes i den måske oprindeligt arabiske legende om de tre levende og de tre døde, der vandt indpas i Europa i slutningen af 1200-tallet. Den fandt stor udbredelse overalt, på grave, i tidebøger og kalkmalerier. Som sådan er den flot udmalet omkring 1350 i Bregninge Kirke og omkring hundrede år senere i Tuse Kirke – begge på Vestsjælland. Tre konger kommer ridende i det fineste modetøj og på de bedste heste, men bliver holdt an af tre dødninge, der er ved at miste deres kroner, som ikke længer kan sidde fast på deres afpillede isser. De siger "Det I er, det var vi. Hvad vi var, skal I blive". Her findes altså motivet med at de døde passer de levende op og formaner dem. Blandt andet om at ydmyge sig, for døden agter ikke magt og fornem byrd. Den er aldeles standsnivellerende.

Hovedtanken i denne legende mødes i en lang række europæiske grave, der udtrykker frygt og bekymring. En nederlandsk grav tager således til orde: "Hvem du end er, der går her forbi, se til dette menneske og sørg. Jeg er hvad du vil blive; hvad du er, det var jeg selv. Jeg bønfalder dig, bed for mig". Denne type gravskrifter, hvor det er graven, der med sin skrift taler på den dødes vegne, er skabt sådan, at den døde som gengæld for den påmindelse om dødens uundgåelighed – selv for fornemme folk – regner med at få en bøn læst for sin sjæl af den tilfældige, ukendte læser.

Renæssancetiden overtager brugen af de talende sten, der overalt i kirkerne søger at standse den vandrende. Efterhånden blev det en tom og ydre kunstnerisk form at lade gravene passe folk op; i virkeligheden ved man jo godt, at det er en illusion, at sten – herunder gravsten – skulle kunne tale. Især i baroktiden i 1600-tallet begyndte digtere som Thomas Kingo kunstnerisk at lege med og problematisere tanken om, at det vitterligt skulle være stenen, der talte. For hvis en sten kan tale, kan den vel også høre. Her er Kingo dog ganske i overensstemmelse med antikken, hvor der fremstilledes marmorsteler med ører, der kunne modtage bønner. Man kan således som digter vende perspektivet og begynde åbenlyst at diktere til stenen, som i grunden er dum – det vil sige stum. Den er som en båndoptager eller en computer, der modtager, som har plads til at lagre det sagte. Man skærer med sin stemme ind i stenen, der så at sige sættes i stand til at gemme og afspille mere komplicerede meddelelser til omverden og eftertiden. Jo højere man råber ind i stenen, des tydeligere vil den give sit budskab fra sig. Kingo kan lade stenen føre en dialog med læseren om, hvorvidt selvsamme læser i virkeligheden er en ufølsom sten, en flintesten – og

derfor selvfølgelig lades kold af den talende sten – eller han kan beskrive den talende sten som en død kampesten, der taler fyrige ord om det liv, der var i den afdøde – og som endnu lever stærkt i mindet.

Kingo var barokdigtningens førstemand i Danmark. Ved siden af ham opstod en række mere eller mindre begavede eller heldige digtere. Nogle var endda præster, der var ganske ferme til at bruge barokkens stil og billedsprog. Kingo kendte mange af dem, for de ville gerne have, at han skrev ærevers i deres bøger, så de bedre kunne sælges. En af dem var sognepræsten i Udbyneder, forfatteren Villads Nielsen (1607-1681), der kom i et fælt skænderi med sit herskab på Overgård ved Mariager Fjord; så alvorligt at fru Augusta von Rumohr forbød, at der efter hans død ophængtes et epitafium over ham i Udbyneder Kirke. Derfor kunne Villads Nielsen kun få en gravflise i kirken med en latinsk indskrift, der passer sin betragter op ved at udtale ordene: "Siste Viator" – "stands vandringsmand"!

Hr. Villads Nielsen, der var kendt for sit forfatterskab til populære barokke opbyggelsesskrifter, fik i stedet sit epitafium i Kastbjerg Kirke. Det meddeles derpå, at det er hans

Villads Niensens indskrift i Kastbjerg Kirke.
Foto: Carsten Bach-Nielsen.

enke Margrette Christophersdatter Helsing, der har ladet monumentet oprette.

Selve hovedteksten lyder sådan:

Til den fromme Læsere

Du dumme skaarne Steen, som kand dog Vidne bære
Tal vel, viis hvad du veed om dem, du staar til Ære
Du, om du kunde, vel gav Svar, jeg er for ringe
Til saadan Helgens Roes blant alle ud at bringe
Dig svaris [svares], viis kun frem dit Steene-skaaren Minde
Hos fleere Vidner og dybt Hierte-skaaren Sinde
De døer, men Vidner Tolf dem neppe nogen feyler [mangler]
Igien med Pen og Prendt den Dødes Roes beseiler [besegler]
Om de da, Verden med, ja du og alle Steene
Forgaaer sit vidne dog ey feiler [mangler] disse Beene,
Naar de faar Siæle-pryd, skal Herrens Vidne lyde:
Troe Tienere skal ind, og Herrens Glæde Nyde
Her er en Guds Mands Grav, ingen røre hans Been
2. Reg. XXIII. Ver. XVII. og XVIII.

Indskriften er et helt lille forsøg på dialog med en stum, idet den stumme, dumme, livløse sten i selve sin egen indskrift bedes om at afgive sin levende stemme. Det kan den jo ikke, men hvis den kunne, ville den vel beskedent sige, at den var for ringe til at udbringe en så stor helgens ros. Men nej. Svaret tilbage til stenen vil være, at den roligt kan bringe budskab til nye vidner og hjerteskårne sind. Ganske vist dør sådanne nye vidner også, men den dødes ros vil fortsat være beseglet af tolv vidner (nemlig Villads Nielsens 12 skrevne, trykte og udgivne bøger). Om verden så endda engang forgår med sten og skrifter, da vil disse ben dog have deres sidste vidne, Gud, når de på den yderste dag skal sammenføres med og modtages til pryde af sjælen. Da skal der over for Herrens vidne (Villads Nielsen) lyde det vidnesbyrd fra Gud selv, at han skal gå ind og nyde Herrens glæde.

Der er tale om en ganske nøje graduering af vidner. I den ene ende en stum og dum sten – i den anden Gud Herrens levende røst! Vejen af vidner går altså fra den skårne sten over de hjerteskårne sind, videre via de tolv trykte bøger til den dødes ben, så den dødes sjæl – og endelig Gud selv. Der er tydeligvis en nøje graduering i materiale. Gud er det modsatte af den hårde og dumme sten.

Ved denne tid er det, at man visse steder i Jylland møder indskrifter på altertavler, der i deres indskrifter forsikrer betragteren om, at de kun er sten eller træ, kun døde ting –

ikke levende, forkyndende væsener, der kan bevæge den kristne betragter. Derfor må betragteren finde det sande liv i sit eget blodige og bankende hjerte. Vejen går fra det ydre til det indre – og dermed skabes nye billedverdener og nye betydningsmæssige konstruktioner. Kingo havde deltaget i legen ved at forfatte teksten på æsken med de nyresten, der blev årsag til Ole Borchs død – at de var mordersten! Og at man burde græde over det, hvis man ikke selv var det – altså sten.

Tænk på, hvad der kan ske, hvis man nu faktisk bærer navnet Sten. Det gjorde en godsejer på Aunsbjerg, der fik sig et mægtigt epitafium i Sjørsløv Kirke syd for Viborg. Det morsomme ved epitafiet er, at det slet ikke er lavet af sten, men er lavet af træ, der er malet så det imiterer sten.

Om Steen Jørgensen lyder det således:

Efter at
 Siælen var indlat i Himlen,
 Legemet nedsat i Graven,
 Blev denne Tavle opsat i Kirken,
 At Mindet maatte blive fortsat i Verden,

Steen Jørgensens epitafium i Sjørsløv Kirke.
 Foto: Carsten Bach-Nielsen.

Af den i live Velbaarne nu i Döden salige,

STEEN JØRGENSEN.

Til AUNSBJERG,

Deris Kongl. Majsts Velbetroede CommerceRaad,

Der fra sin Fødsels Tiid 1677, gjorde sig med Tiiden bekient af,
Adskillige Godser, og Kongl Comissioner at forvalte, og forrette.

Dend Velædle og Velbaarne

Jomfrue MARIE CATHRINE BALSLEV,

Hvormed han imidlertid 1705 til Ægtefælle blef af Himlen begavet,
Var Ham til Hierte-Sorg, uden Livs Arvinger 1722, ved Döden berøvet,
Men dette dybe Saar, denne Hiertesorg blev, ved Himlens forsorg, forbunden og for-
vunden,

Da den Velædle og Velbaarne, af Dyd og fromhed Biekiendte,

Jomfrue MARIE CATRINE BALSLEV,

Ved en nye ægte forening 1723 gjorde ham igien til en Glædelig Mand,
Og efterhaanden til en Lykkelig Fader af 10 Lydige Børn 5 Sønner og 5 Døttre,
Hvor af den ene Søn er gaaen foran til Himlen, Resten efterladt i Verden.
Men denne Mageløse Moder døde den 1. Sept: 1744 fra Ham og de 9 Moderløse Poder,
Da Hand af en bedrøved Erfaring erfarede, at Hans Kraft var ikke som Hands Navn af
Steen, (Job 6,12)

Thi Hendes Død var den Prøve-Steen, der lagde dobbelt Tynge til den Steen-Syge,

Hvor paa Hand siden i 10 Aar, Enlig bar med den største Taalmodighed,
Indtil Döden, dn 30 Nov: 1754 lagde ham i altergulvet hos sin Lives ædel Steen under
en Ligsteen.

I sine Anslag var han forsigtig,

I sine Gierninger fornuftig,

I at forestaa sit eget Huus flittig,

I at forvalte andres reedelig

I sin Omgang Behagelig

I sin Lidelse Taalmodig

I begge sine Ægteskaber heldig

I alle sine Børn Lykkelig,

Af hvilke han saae, før sin død, 3 Døttre ved Guds forsyn forsynede med brave Mænd.

Endelig satte Hand den ældste Søn at boe i sit Fædre sted og at være de Umyndige i
Faders sted,

Men først og sidst Gud til Fader og Forsvar for Dem alle,

Og gik saaledes Ærefuld af Verden, Trøstefuld til Döden, Glædefuld ind i Himlen.

Læsere Gak du bort, og

Gjør du lige saa ~

Der er heri en lille, men markant henvisning til Jobs Bog, 6,12, der efter samtidens bibeloversættelse lyder: "Mon min kraft er kraft af steen? Mon mit kiød er af kaaber". I den nyeste oversættelse mere mundret: "Er jeg stærk som sten? Er min krop som bronze?"

Det er jo her navnet Steen, der på barok vis improviseres over; alle tænkelige varianter af sten knyttet til den døde eller levende Steen – prøvesten, ædelsten, ligsten.

Biskoppen, samleren, historikeren Erik Pontoppidan udgav 1739-1741 en mægtig samling af danske indskrifter: De berømte mænds indskrifter eller kuriøse indskrifter, der var værd at gemme på. Dens titel var *Marmora Danica*, en titel, der er skabt med forbillede i latinen, hvor "marmora" betyder indskrifter på marmortavler, også skønt ikke alle danske tavler nødvendigvis var hugget i marmor. Marmor er nemlig de fine folks medium. I den tidligere domkirke S. Pietro in Castello i Venedig findes et dejligt bispeepitafium opsat på nordmuren nær koret. Indskriften er ikke så lang. I den får vi at vide, at senatet med taknemmeligt sind satte dette monument, marmorstatuen over Aloysius Sagredo, der var en fremragende forstander, fortræffelig borger og leder af bispesamlingen, og som testamenterede republikken sin ejendom i frelsens år 1742. Det lyder jo godt, at en så gavmild og fattig mand modtager denne offentlige ære, men i sidste

Aloysius Sagredos marmor-epitafium i S. Pietro i Venezia. Helhed. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

Aloysius Sagredos marmor-epitafium i S. Pietro i Venezia. Detalje. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

ende er det jo hans egne penge, der er gået til at skabe den stolte statue. Og så af marmor – udtrykkeligt.

Der er et stykke vej fra Venezia til Vestfyn, hvor landsbyen Gamborg ligger syd for Middelfart. Den har vel først og fremmest skrevet sig ind i dansk kunsthistorie ved at være fødested for maleren Jens Juel. Flankerende våbenhusets dør ses to ganske store, men dog simple gravsten. Det er gravsten for Jens Juels forældre, faderen, degnen Jørgen Jørgensen og moderen Elisabeth Wilhelmine Juel. Her er det særligt den fædrene gravsten, der er interessant, idet den er en gravsten for en simpel mand, en degn på landet, ikke en potentat, der har store gerninger at opvise. Gravstenen vil således afstå fra enhver form for falsk stolthed, men spørgsmålet er, om den så ikke ender i den anden grøft, nemlig den falske beskedenhed?

HER HVILER I IORDEN
EFTER 72 AARS REDELIG VANDEL
PAA IORDEN
IÖRGEN IÖRGENSEN
VIRKSOM I SIN SNEVRE KREDS
UNGDOMMENS TROFASTE VEILEDER
SOM DEGN I GAMBORG I 46 AAR
FROM
GODMODIG
OG ELSKET AF ALLE
EYEGOD ÆGTEMAND
IMOD SIN EFTERLEVENDE HUSTRUE
ELISABETH WILHELMINE IUEL
SOM HAN
EFTER 51 AARS ÆGTESKAB
FÖRSTE GANG BEDRÖVEDE VED SIN DÖD
DEN 4 IUNI 1796 I SIN ALDERS 72 AAR
RETSKAFFEN FADER
FOR 3 BÖRN
HVOR AF 2 ENDNU LEVENDE
SIGNE HANS MINDE[.]
LÆSER
HVAD DET STOLTE MARMOR
SAA SIELDEN SAGDE
SIGER DEN PRAGTLÖSE STEEN[:]
SANDHED

Marmor er altså opfattet som en stolt sten over stolte mennesker, der søger en falsk ære. Jørgen Jørgensens minde er sta-

dig signet, holdt i minde og hævd – ikke af stenen sådan set, men af de to endnu levende børn. Der udspiller sig en række kampe i denne indskrift, den simple sten mod den stolte marmor; den døde sten over for de levende, erindrende efterkommere, der holder mindet om faderen i ære.

Vi er i en følsom tid, hvor spørgsmålet om mediet er interessant. Hvordan forholder følelserne sig til det, der er og bliver dødt? Faktisk er indskriften på Jørgen Jørgensens hustru, E. W. Juels gravsten ved siden af ret påfaldende i så henseende. Her læses nemlig nederst følgende markante og fyndige udsagn:

DE FROMMES GRAVE ER ALTERE
EFTERSLÆGTEN OFRER TAARER
PAA DEM

Nu er der her vitterlig ikke tale om helgengrave, men om – givetvis – fromme menneskers grave. De har deres funktion i at udgøre altre, steder, hvor man kan ofre. Ikke til guderne og ikke døde ting. Altrene er udelukkende for familien, efterslægten og det, der lægges på dem som taknemmelighedens offergaver, bør være tårer. Vi står ved denne gravsten fra 1799 lige på tærskelen til romantikken. Den var blæst i gang ved Jens Juels landskabsmalerier fra højderne bag Middelfart

Gamborg Kirke. Gravsten over Jørgen Jørgensen og over Elisabeth Wilhelmine Juel. Foto: Carsten Bach-Nielsen.

og med svimlende udsyn over Lillebælt. I litteraturen skulle det blive andre, der romantiserede verden.

Nikolaj Frederik Severin Grundtvig var blandt de digtere, der lod romantikken få stemme i Danmark. Han engagement i begivenhederne under englandskrigene 1801 og 1807 var stort. Danmark led, både nederlag og tab for til sidst også at miste flåden – på nær nogle få skibe, der ikke var i hjemlige farvande i 1807. Willemoes hørte til blandt de unge patrioter, de unge danske søofficerer, der faldt for overmagten ved lineskibet Prins Christians endeligt ved Sjællands Odde i 1808. Det blev Grundtvig, der kom til at slå lyren – og med hvilke nye toner:

HER ER JEG SAT SOM EN BAUTASTEEN
AT VIDNE FOR SLÆGTER I NORDEN
DANSKE DE VARE HVIS MØRE BEEN
UNDER MIG SMULDRE I IORDEN
DANSKE AF TUNGE AF ÆT OG AF ID
THI SKAL DE NÆVNES I LØBENDE TID
FÆDRENES VÆRDIGE SØNNER

Indskriften står at læse på monumentet på Odden Kirkegård. Det er ofte nok blevet påpeget, at mennesket, digteren Grundtvig her gør sig til en bautasten, en levende og talende oldnordisk mindesten på de danske heltes grave. Han er deres stemme og den stemme, der fra stenen bedyrer og forlanger, at de unges navn vil blive nævnt til evig fremtid.

Der er således slet ikke tale om en bautasten, men om en elegant klassisk søjle med krans og hjelmprydelse øverst. Den er tegnet af fontænemester Peder Friis og udført af C.F. Køppen i 1810. Selve indskriftstavlen er heller ikke skabt i bautaens hårde granit, men i det fine marmor med gyldne bogstaver. Den er flankeret af *fasces*, økser omvundet med knipper af stave, et klassisk romersk symbol på magten, der på den tid var del af den nationale franske heraldik. Ikke en prunkløs sten, der taler sandhed, som vi mødte den i Gamborg – faktisk det modsatte, et stykke stolt marmor.

Der er i og for sig intet mærkeligt i, at en sten tager til orde og med hele sin hårde og mejslende autoritet sætter sig igennem over for tilhørere og læsere. Alt andet i verden er jo flygtigt. Men det ligger slet ikke i romantikken at lade sten tale. Romantikken beror netop på det anelsesfulde, det der taler til den følsomme personlighed. Her står Grundtvig altså med et ben i fortiden og taler ind i fremtiden.

Siden da var der ikke så mange sten, der ligefrem lukkede op for deres direkte henvendelser. Det ville også have været

Grundtvigs mindeskrift over de døde fra linjeskibet Prins Christian på Odden kirkegård. Foto: Forfatteren.

ubehageligt for den følsomme kirkegårdsvandrer i 1800-tallet. Talestrømmen gik ad andre veje, om end Jeppe Aakjær, da han digtede om Jens Vejmand, ret behændigt kunne afslutte med kontrasten mellem liv og død, forbindelsen mellem liv og sten. Vejmandens liv var fuld af sten, men på hans grav i døden, man gav ham aldrig en. Da må man jo indrømme, at verden er hård og ufølsom som – sten.

Litteratur:

- Carsten Bach-Nielsen, "Hjerteblood og næsegrus", *Geni og apostel. Litteratur og teologi*, red. David Bugge, Frederiksberg 2006, s. 85-100.
- Anders Bæksted, "Yngre danske indskrifter", *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1961, s. 85-100.
- Kathleen Cohen, *Metamorphosis of a Death Symbol. The Transi Tomb in the Late Middle Ages and the Renaissance*, University of California Press, Berkeley, L.A., London 1973.
- Patrick Kragelund, "Monumentalindsskrifter i Enevældens Danmark (1770-1810)", *Piranesi. Italienske Studier*, red. Patrick Kragelund, Annette Rathje og Gert Sørensen, 5, 1990, s. 87-99.
- P. Johansen, *Dødens Billede*. København 1917.

Kirkegårde med tradition og fornyelse

Af Charlotte Skibsted

Kirkegårdskonsulent og landskabsarkitekt

Kirkegårdskulturens årsmøde blev i 2011 afholdt i Roskilde Stift.

Årsmødets ekskursionsdag gik til Holbæk provsti, hvor kirkegårdene i landsbyerne Undløse, Butterup, Tuse og Naturkirkegården i Holbæk var udflugtsmålet.

Holbæk Provsti er et stort provsti med mange fine kirkelige anlæg indbyrdes tæt placeret.

De tre valgte landsbykirkegårde er på hver deres måde unikke anlæg, fyldt med kirkegårdskultur og historie og i fin harmoni med det omgivende landskab, som de gennem århundreder er vokset frem af.

Landskabet omkring de små kirkegårde har da også inspireret datidens store landskabsmalere som P.C. Skovgaard og J.Th. Lundbye, som i begyndelsen af 18-hundredtallet fandt yndede motiver til flere af deres værker i dette landskab.

Undløse Kirkegård

Det lille anlæg består af den gamle kirkegård omkring kirken og en nyere udvidelse mod vest, hvor urnegrave og urnefællesgrav er anlagt.

I Undløse ligger kirke, præstegård og den gamle skole tæt sammen – åndens centrum i den lille landsby, holdt sammen af mure, hække, haver og gamle træer.

På den gamle kirkegård ligger gravstederne tæt ind til præstegårdslængen, gamle store gravsteder med lave buksbombække og lange smalle gange.

Ved at anlægge den smukke udvidelse til urnegrave mod vest har menighedsrådet sikret en bevarelse af gravstedskulturen på den gamle Undløse Kirkegård.

På den gamle kirkegård er gravsteder med stor vækstlighed, med gode eksempler på gartnerisk kunnen, og med ind-

Det kirkelige anlæg i Undløse udgør en tæt forbundet og harmonisk helhed. Kirken og den gamle skole, som er overtaget af menighedsrådet, ses fra landevejen. På den gamle kirkegård håndhæves traditionerne, mens udvidelsen mod vest rummer de nye tiders fælles gravanlæg. Høje træer i præstegårdens have fortæller os, at anlægget har en lang historie. Foto: Susanne Guldager.

byrdes forskellighed i det plantemæssige udtryk. Behovet for færre og mindre gravsteder sætter i dag sit tydelige aftryk, – her ligger en vigtig opgave i, at udviklingsplanen for det samlede kirkegårdsanlæg netop sikrer forskelligheden i de to typer kirkegård og bevarer udtrykket på den gamle kirkegård.

Butterup Kirkegård

I landsbyen Butterup, som er huse langs en vej, er det kirkelige anlæg lagt højt i terrænet, omkranset af gamle mure og med 'et vågent øje' mod øst. Set ude fra landskabet svæver kirke og kirkegård over omkransende veje og smyger sig blidt ind i mellem gamle store lindetræer.

Her er et kirkegårdsanlæg med tornerose-stemning – for-

Butterup Kirke og Kirkegård.
Foto: Charlotte Skibsted.

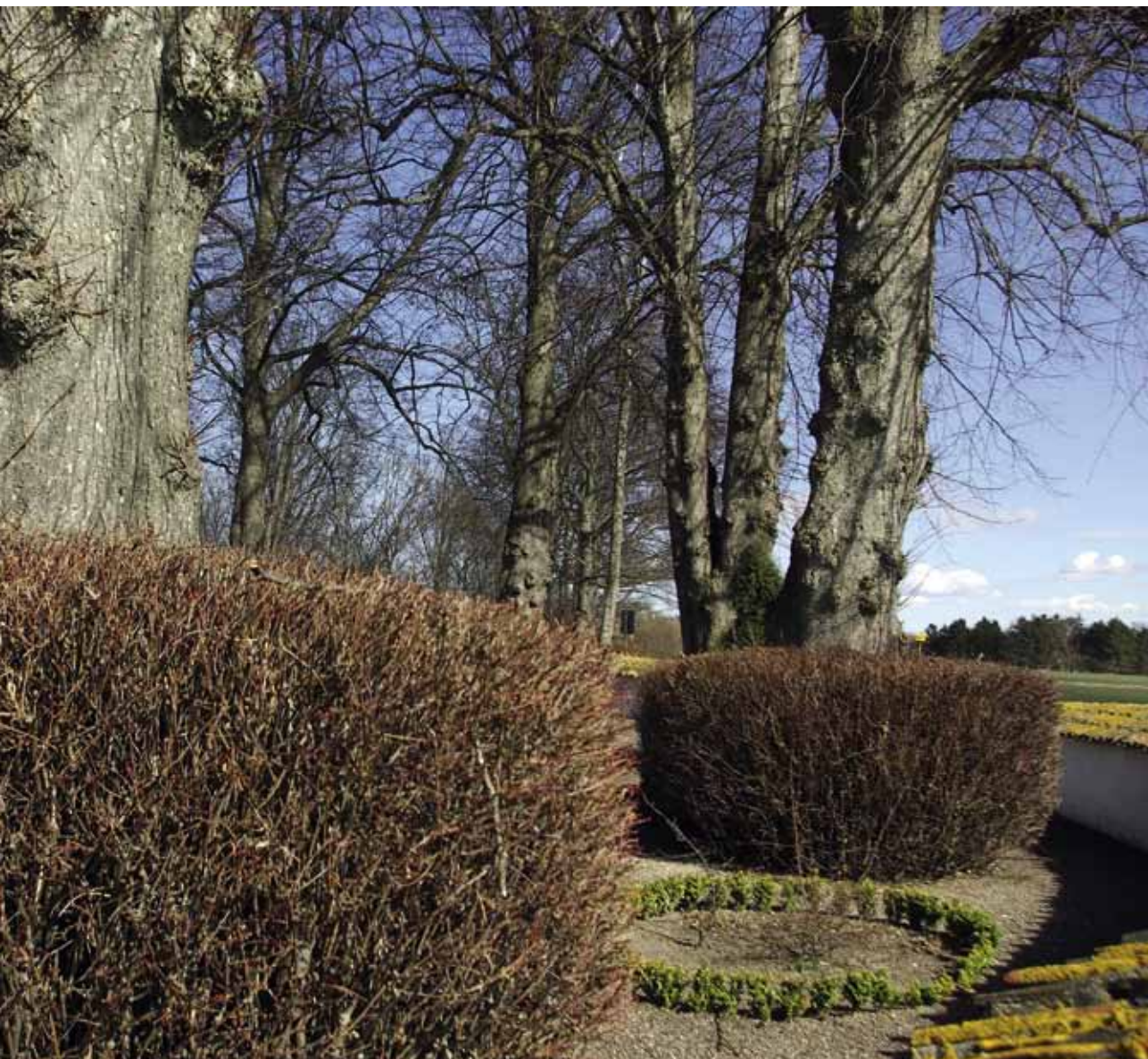
Butterup Kirke – hele kirkegården ligger hævet over det omgivende terræn. Adgang via det smalle trappeanlæg.
Foto: Charlotte Skibsted.

Smuk og meget smal sti omkring Butterup Kirke med gærdet overgroet af vedbend – *Hedera helix*. Foto: Charlotte Skibsted.

Gamle skovlinde med
kransklippet manchete mod
den høje kirkegårdsmur.
Foto: Charlotte Skibsted.

Samme lindetræer i
vintertilstand.
Foto: Charlotte Skibsted.

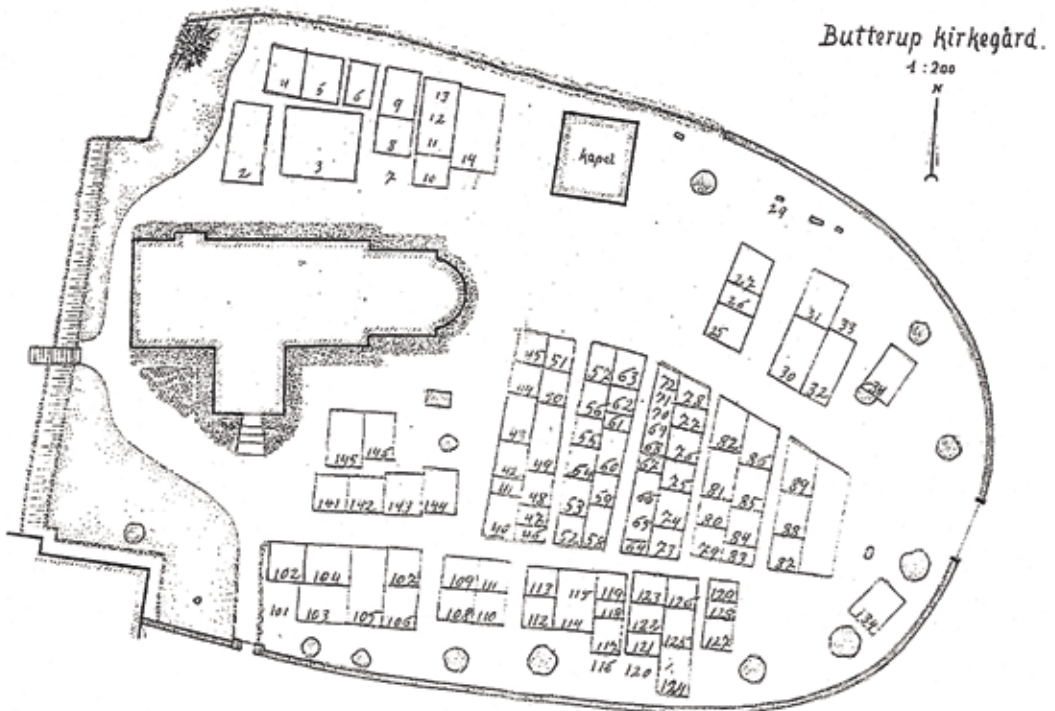
nemmelsen af at tiden står stille, og at man må gøre sig smal og ydmyg, når man bestiger de stejle trappeanlæg og passerer gennem de smalle kirkegårdsåbninger i de tykke mure.

Gravstederne ligger her i brug og udløbne – side om side, beplantede og med slægternes gravminder.

De gamle lindetræer helt tæt på den hvide mur holdes med herregårdsklippenet manchete sommer og vinter. Vedbendsplantens utøjlede slyngen i de gamle birketræer klippes til præcise, indrammende bånd, når plantens ranker breder sig over jorden. Smalle, utidsvarende og driftskrævende – men meget smukke græskanter stikkes og passes til frodige grønne indrammende kantninger. Her er dejligt at færdes – alt er tæt og koncentreret, følelsen af tryk og omsorg – en engel går forbi.

Kirkegårdens udviklingsplan må prioritere denne oplevelse af omsorg, æstetik, nærvær og plantningsmæssig forståelse. Her rækker moderne driftsplanlægning ikke alene.

Butterup Kirke og Kirkegård – gravkort.

Tuse Kirkegård

Tuse kirkelige anlæg ligger i malernes flade landskab med opdelt pil –og poppelhegn, med vid udsigt over græsenge mod nord og vest og under høj himmel.

Den hvide kirke er et væsentligt øjeblik – landskabets navle – på dette sted.

Inde i kirken er der en ejendommelig ensidig belysning, lyset falder stærkt ind gennem de store vinduer mod syd og vest. Mod nord er kun et enkelt lille vindue. Det ensidige lys er godt for fordybelsen i kirkens udstrakte udsmykning – Isefjordsmesterens berømte kalkmalerier fra omkring 1460-80.

Tuse Kirkegård ligger i et større sogn tæt på Holbæk by. Kirkegårdens mange forskellige typer gravsteder vidner om bybefolkningens ønsker til nye gravtyper indpasset i det gamle middelalderanlæg.

Der er lavet en udviklingsplan for kirkegården baseret på en helhedsvurdering af bl.a. gravsteders størrelse og placering, men også på belægninger og beplantning, og på sammenhæng mellem kirkegårdens forskellige små områder.

Tuse Kirke. Kig mod nord – landskabets græsenge og hvidtjørn *Crataegus monogyna* er trukket ind over gærdet. Foto: Charlotte Skibsted.

Tuse Kirke og kapel med græsenge anlagt indenfor kirkegårdsmuren – kirkegårdsmuren opleves visuelt som rejsende sig op af landskabet.
Fotos: Charlotte Skibsted.

Kig op gennem den nye allé af *Acer campestre* "Elsrijk" med blå rønne-granitbelægning.
Foto: Charlotte Skibsted.

Tuse Kirke og Kirkegård –
plantegning.

Der kommer årligt mange besøgende til Tuse kirke – kirkens udsmykning er vidt berømt.

I helhedsplanen er nu gennemført en restaurering og nytænkning af belægninger op til våbenhuset, og kirkens høje placering med udsyn over landskabet har inspireret til at trække græsengen med de spredte hvidtjørn ind over gærdet frem til våbenhusets nye plads.

Set fra tårnets vestfacade opleves landskabet som fortsættende helt ind til kirkebygningen. I flere af kalkmalerierne er dette frodige græslandskab afbilledet.

Pladsen er parabelformet, og den opmålningsmæssige registrering af både kirkebygning og terræn har betydet en ganske særlig modellering og asymmetrisk udformning af pladsens størrelse, profil og belægningsudtryk – her udført med blå rønnegranit, hvor alle sten har forskellige mål og vinkler.

Pladsen omkranses af det nye græstæppe, der omslutter kirken og skaber overgang til gravstedsrækkerne syd og øst herfor.

Den nyplantede allé vil med tiden danne løvtag over gangen ud til den østlige indgangsportal.

Naturkirkegården i Holbæk

Kirkegårdsudvidelsen er af nyere dato, påbegyndt for ca. 20 år siden – med de allerførste tanker og skitser, og med anlæggelse fra midten af 1990'erne.

Kirkegårdsanlægget er skabt samtidigt og sammen med at kgl. bygningsinspektør Karsten Rønnow tegnede kapel og nyt krematorium – et meget inspirerende samarbejde.

Naturkirkegården er derfor et anlæg, der direkte knytter sig til Margrethe-kapellet og er baseret på de nære tanker og stærke oplevelser, vi har ved begravelse af vore afdøde.

En lang beskrivelse bliver det ikke til i denne artikel. Projektet er tidligere beskrevet i årsskriftet fra 1997.

Kirkegården er tænkt oplevet som et stemningsrum, der tager imod den sørgende i et blidt favntag efter afskeden med afdøde i Margrethe-kapellet.

Når døren i kapellets oktagonale rum åbnes efter afskeden, træder vi direkte ud i et lysvenligt landskabsrum, hvor sollyset strømmer imod os, og stien fortsætter som en rundgang, der fører os videre ud i et lukket parkrum indrammet af lundagtig skov, med en slynget bæk ned over græssletten.

I Naturkirkegården er der arbejdet med oplevelsen af terræn, lys, skygge og beplantning.

Hele kirkegårdsplanen er inspireret af en palladiansk symmetri over diagonalaksen.

Man føler ro og fordybelse ved at opleve lysets vandring over græssletten, ind i den skyggefulde rundgang gennem de små valnøddelunde og langs den anlagte sti, der slynger sig videre ind i den mørke skov.

Det er udtalt, at haveplanen også ligner en livmoder med en diagonal sigtelinje tværs over den lille spejldam mod klokkestablens plads – en sammenligning som er godtaget, fordi den i sit sprogbrug også bekræfter 'det liv og gode tanker', vi nærer for vore kære afdøde.

I Naturkirkegården er der arbejdet skulpturelt med plantningerne for med bl.a. lindetræerne at danne høje mægtige træskovbryn med grenværk fra rod til top, således som vi kender det fra herregårdshavens lindehegn og -alléer – og nu efter ca. 15 år kan vi begynde at se disse træskovbryn vokse frem både i ankomsten til Margrethe-kapellet og i indramningen af pladserne til den bagvedliggende krematoriebygning.

I rundgangen danner de små valnøddelunde særlige lysrum over urnegrave, der er anlagt her i skovbundens hvidblomstrende urtebund mellem sølvfarvede træstammer.

Menighedsråd og kirkegårdsadministration har i de efter-

følgende år nøje og trofast fulgt de intentioner og retningslinjer, der var afstukket for udvikling af dette kirkegårdsprojekt, og løbende givet mulighed for at anlægget kunne udbygges, så der i dag kun mangler oplevelsen af lyden fra kirkeklokkens ringen ude i skoven, som det er beskrevet i eventyret om Klokken – moderne lydkrav vil måske forhindre denne del af projektet. Trods dette ser det ud til, at sognet har taget kirkegårdsanlægget til sig.

Holbæk Naturkirkegård.

Europæisk kirkegårdskultur

Af Elof Westergaard

Provst og formand for Foreningen for Kirkegårdskultur

Den 22.-24. september 2011 afholdtes årsmødet i ASCE (Association of Significant Cemeteries in Europe) i Wien. Foreningen for Kirkegårdskultur er medlem af denne europæiske kirkegårdsforening. Årsmødet indeholdt udover generalforsamlingen en række foredrag samt besøg på byens store kirkegård Zentralfriedhof og den mindre Friedhof Hietzing.

Jeg har tidligere deltaget to gange i ASCE-sammenhæng. Deltagelse i disse årsmøder giver god indsigt i både forskelle og ligheder i kirkegårdskulturen rundt om i Europa. Betingelserne for kirkegårdsdriften er meget forskellig fra land til land. Traditionerne og skikkene varierer. Og landenes vidt forskellige historier afspejler sig naturligvis også i kirkegårdskulturen.

En væsentlig side ved årsmødet i ASCE er, udover fornøjelsen ved at besøge andre steder i Europa, de mange uformelle samtaler med folk fra andre europæiske lande. Disse samtaler og udvekslinger af synspunkter skærper blikket for såvel de fælles problemstillinger i Europa som for de særlige forhold, som gør sig gældende i dansk kirkegårdskultur.

Kirkegården som multikulturelt spejl

Kirkegårdskulturen afspejler altid det givne samfund, og den vidner om synet på liv og død. Nogle af de mest presserende problemstillinger i europæisk kultur og samfundsliv gør sig således også gældende på kirkegårdsområdet. Det gælder spørgsmålene om forholdet mellem individ og fællesskab, individualisme og pluralisme, samt forholdet mellem nation, identitet og religion i et mere multikulturelt og globalpræget samfund. Årsmødet i Wien med foredrag og kirkegårdsbesøg skærpede ens blik for disse spørgsmål.

Jeg finder det personligt vigtigt, at vi på kirkegården uanset hvem, der har ansvaret for driften af dem, skærper vores sans for mangfoldighed, samtidig med, at vi værner om kir-

kegården som et fælles rum for samfundets borgere. Øget pluralitet i samfundet må således også gerne afspejle sig på kirkegårdene. Det fordrer plads til større diversitet, men det er samtidig vigtigt, at kirkegården fortsat bliver betragtet som et fælles rum, der beriger vores samfund og kultur. Vores tid fordrer stor lydhørhed for de pårørendes ønsker, men man kan samtidig godt stille krav til godt naboskab, også i døden. Kirkegårdsledelser og bestyrelser skal således i det omfang, det er muligt, søge at imødekomme "brugernes" ønsker, men man skal samtidig have modet til at turde fastholde og udvikle kirkegården som et fælles rum. Det er i dag en stor opgave, som fordrer fleksible løsninger, samt at der fra alle sider bliver udvist stor generøsitet.

Besøget på Wiens Zentralfriedhof var i den sammenhæng en berigende oplevelse. Denne kirkegård bærer præg af byens store historiske betydning som hovedstad i det Østrig-Ungarske rige. Og det er måske netop den mentale arv fra det gamle imperium, som har gjort det let for kirkegårdsledelsen at give plads til kirkegårdens mange grupperinger, forskellige religioner og nationaliteter. Udviklingen på Wien Zentralfriedhof er for mig at se forbilledlig, for så vidt man inden for kirkegårdens samlede areal har fundet plads til afsnit for mange for forskellige trosretninger. Wiens Zentralfriedhof kan således fortsat afspejle hele byen og dens befolkning. Det er en stor værdi, og jeg vil mene, at vi i dansk kirkegårdskultur, i de store byer, godt kan lade os inspirere af en sådan wienerisk løsning.

Farvelrum og nye steder for de døde

Årsmødet i Wien indeholdt en lang række foredrag. Der var interessante indlæg om forskellige europæiske kirkegårde, men vi hørte også foredrag, som i højere grad tog overordnede og mere teoretiske problemstillinger op.

Det absolut mest interessante foredrag var af den italienske arkitekt Luigi Bartolomei. Bartolomei er ansat ved universitetet i Bologna. Han pegede i sit foredrag: "The Cult of Memory in Post-secular Cities. Places, Rituals and Architecture" på nogle af de tendenser, som præger moderne europæisk kirkegårdskultur, og han fokuserede i den forbindelse på en række mere uortodokse bygninger, hvis funktion er henholdsvis at tage afsked med samt opbevare de døde.

Bartolomei fortalte først om eksistensen og udviklingen af ikke-konfessionelle afskedsrum i Europa og Nordamerika. Det er bygninger og rum, som ikke er præget af nogen form for religiøse kendetegn. Disse "farewell houses" er hverken

Årsmøde i ASCE i Wien.
Foto: Ray Bateson.

Kvinde med slør, gravminde, Wien Zentralfriedhof.
Foto: Ray Bateson.

kirker eller kapeller. De er bygget udelukkende til den funktion at sige farvel til den døde.

Det kan imidlertid være vanskeligt at undgå de religiøse former. Bartolomei gjorde i sit foredrag skarpt rede for, hvordan man, når religionen og kulturen fjernes som elementer, ofte kun har et æstetisk betragtet goldt udtryk tilbage. Det bliver arkitektur uden den højtid, som man har brug for, når man skal sige farvel til de døde. Bartolomei så derfor gerne brug af mere arkaiske former i den fremtidige udvikling af disse afskedsrum. Bartolomei pegede i den forbindelse på det antikke tempel. Var templet i antikken mødestedet med guderne, så skal tempelpræget i de nye bygninger imidlertid nu tjene individet, stemme dets sind til den sidste afsked.¹

Et andet arkitektonisk nybrud, som Bartolomei viste eksempler på, er begravelseshuse, som kan have form som både hoteller eller industribygninger. Her er tale om nye alternativer til kirkegårdens jord og havet som de sidste hvilesteder. Det var meget tankevækkende at høre om disse nye begravelsespladser og se eksempler på disse bygninger, hvor urnerne kan placeres. Tænk sig efterlivet som et længerevarende hotelophold! På fortsat tur som urne. Der er tale om kirkegårdskultur, som langt overgår min fantasi.

Kirkegårdene som kulturværdier

Ny præsident for ASCE er Lidija Plibersek, Maribor. Hun kommer fra Slovenien, og hun har deltaget i organisationens arbejde gennem en årrække. Lidija Plibersek lægger vægt på, at de europæiske kirkegårde skal ses som betydningsfulde steder til belysning af såvel en lokal, national og europæisk historie. Kirkegårdene er kulturelle seværdigheder, som rummer mange historiske minder samt også ofte betydningsfulde kunstværker.

Lidija Plibersek har de sidste år været engageret i at rejse et fredsmonument i sit hjemland Slovien. Dette projekt er nu blevet realiseret, og i slutningen af 2011 vil et tilsvarende monument blive rejst i Sarajevo. På generalforsamlingen i Wien fik Lidija Plibersek således overrakt gaver fra bystyret i Sarajevo og fra regeringen i Bosnien-Hercegovina. Et vigtigt fredsskabende arbejde.

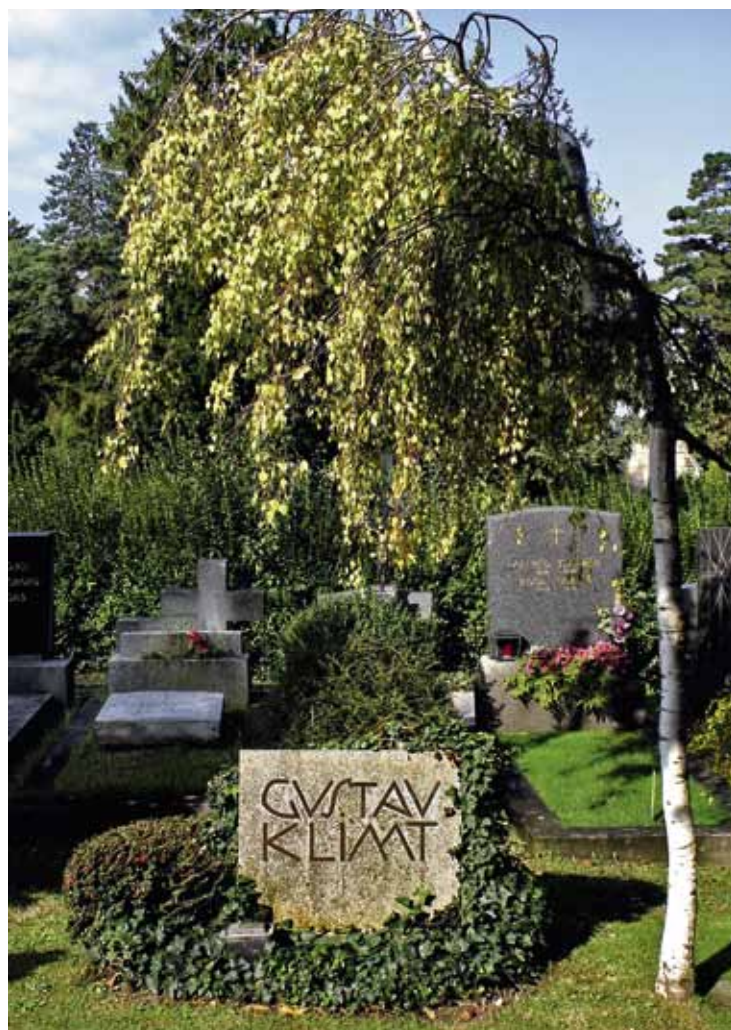
European Cemeteries Route

ASCE har sammen med to andre organisationer virket for udarbejdelsen af en europæisk kirkegårdsroute. Det er et tiltag, hvis sigte er at promovere europæisk kirkegårdskultur i

en turistmæssig sammenhæng. Listen skal gerne indeholde samtlige betydningsfulde kirkegårde i Europa. Pt. er 63 kirkegårde med på ruten, fordelt på 50 byer og 20 lande. En bog er under udgivelse, men det vil dog primært være gennem en netside, at vi som brugere vil kunne finde inspiration til besøg på de mange interessante kirkegårde i Europa. Se www.cemeteriesroute.eu og www.significantcemeteries.org

Note

- 1 Bartolomei: "Farewell rooms are seats for a personalization of death – evidence of personalized escatology". "The decreased religious tension in contemporary society turns the traditional funeral in a pure aesthetic form of death".

Gravsten over Gustav Klimt. Friedhof Hietzing.
Foto: Ray Bateson.

Anmeldelser

Af Karin Kryger og Elof Westergaard

Kirkegården for alle. Odense Assistenskirkegård i 200 år

Udgivet af Odense Kommune. By- og Kulturforvaltningen, Park og natur med bidrag af Kurt Due Johansen, Jan Langmach Nielsen, Anne-Louise Sommer, Jørgen Thomsen og Caspar Vett. 120 sider, rigt illustreret. 100 kr.

Den 16. maj 1811 blev Odense Assistenskirkegård indviet, og dette har Odense Kommune markeret ved at udgive en fin og spændende publikation om kirkegården og dens historie. Bogen kommer ind på mange temaer vedrørende kirkegårdens historie, dens drift samt fugle- og dyrelivet. Bogen er rigt illustreret med kort, historiske billeder og nyoptagelser, hvor man især må fremhæve kirkegårdsleder Casper Vetts fremragende fotos, som virker som en stor kærlighedserklæring til kirkegården og det liv, der udspiller sig i de dødes haver.

Kirkegårdens historiske afsnit er skrevet af arkivar Jørgen Thomsen, der kyndigt og levende fortæller om kirkegårdens 200-årige historie og dens mange udvidelser, siden den kgl. haveinspektør Hans Müller anlagde den ældste del. Også de mange spændende bygninger, der i tidens løb er opført på kirkegården, bliver gennemgået. Den personalhistorie gennem 200 år, som gamle grave og gravminder fortæller, formidles også på strålende vis. Lige fra biskop Peder Hansen, der som den første jordedes på kirkegården den 16. maj 1811, til den navnkundige chefredaktør Bent A. Koch. Assistenskirkegården rummer mange spændende personligheder, og det har ikke været nogen let opgave at foretage et udvalg blandt Odense Bys koryfæer til præsentation i bogen.

Casper Vett har skrevet et instruktivt og oplysende kapitel om kirkegårdens udvikling og strukturer: de gamle, der er ved at gå i opløsning og de nye, der er et resultat af nye idealer og trends. Her er en meget spændende liste over de træer, der kan findes på kirkegården, såvel de hjemmehørende arter som de importerede.

Jan Langmarch Nielsen har en fin gennemgang af kirkegårdens drift, fortalt ud fra årets gang, og en præsentation af den såkaldte Odensemodel: Kommunal forvaltning – privat udførelse, en model som mange medlemmer vil huske fra årsmødet 2010 i Odense, hvor den blev præsenteret og heftigt diskuteret.

Kapitlet "Fuglenes Fristed" er skrevet af Kurt Due Johansen. Her berettes om de mange fuglearter, der trives på kirkegården. Kapitlet er illustreret ved tabeller med antal af iagttagne fuglearter, hvor mange af hver art der er observeret og på hvad tid af året. Her er tale om en meget fin ornitologisk vejledning. Og så er der også blevet plads til en side om haren, et af de få pattedyr på Assistenskirkegården. Det bekymrer forståeligt forfatteren, at haren ikke er set siden oktober 2010, og man må da håbe, den er vendt tilbage i løbet af 2011.

Anne-Louise Sommer har skrevet et tankevækkende lille kapitel om kirkegårdens forandring i løbet af det 20. århundrede og de tendenser, man kan spore i begyndelsen af det 21. århundrede.

Bogen er forsynet fyldige litteraturlister, men har desværre ikke noget navneregister.

Bogen vil naturligt have størst interesse for brugere af Assistenskirkegården i Odense, men de forskellige kapitler formår alligevel at perspektivere fortællingerne om kirkegården, så bogen også har mere almen interesse.

Karin Kryger

Lone van Deurs, Vi går gerne langt for vore døde. Kirkegårde og landskaber i Grønland

Med indledning af Karen Nørregaard. 274 sider illustreret med 227 farvefotos og et kort. De fleste fotos ved forfatteren. Forlaget Vandkunsten 2011. 399 kr.

Det lille døde menneske anbragt i den storslåede natur. Menneskets afhængighed af naturen og naturens magt over men-

Herrnhutkirkegården i Akuliaruseq. Foto: Lone van Deurs.

Fjeldkirkegården i Kulusuk. Foto: Lone van Deurs.

nesket. Det er nogle af de temaer, den vidunderligt smukke bog *Vi går gerne langt for vore døde. Kirkegårde og landskaber i Grønland* slår an. Landskabsarkitekten Lone van Deurs har i ti år rejst rundt i Grønland og registreret og fotograferet kirkegårdene – især kirkegårdene i deres sammenhæng med naturen. Det er blevet til en gribende bog, hvor man i sit stille sind føler en vis misundelse over for en befolkning, der har adgang til så storslåede begravelsespladser.

Selve kirkegårdene er yderst beskedne i deres anlæg, og her er ikke mange individuelle gravsten. Kirkegårdene er oftest blot markeret med en række små sten, i sjældne tilfælde med et lavt stendige, hvor en skrøbelig hvidmalet træportal danner indgangspartiet. Gravminderne er oftest hvidmalede trækors, og i nogle tilfælde er gravstederne hegnede af et hvidmalet stakit, ikke ulig dem vi kender fra vestjyske kirkegårde som Trans og Ferring. Oftest ligger de grønlandske kirkegårde i pæn afstand fra byen/bygden, men altid tæt på vandet. Fra gammel tid var det vigtigt at drage omsorg for, at den døde var tæt på havet, thi i havet, hvor fangstdyrene levede, *der* var paradiset, som det fremgår af eskimologen Karen Nørregaards glimrende indledning "Fra åndetro til kristentro".

Begravelserne er oftest stensatte, ikke jordbegravelser. Kisten anbringes på jorden og dækkes af sten. I tidens løb sker det, at stensætningen falder sammen og den brudte kiste kommer til syne, med knogler og kranier, som naturen har hvidvasket. Det kan lyde makabert, men ejendommeligt nok virker det ikke hæsligt eller grumt, når sceneriet ses under det mægtige himmelhvælv med bjerge på den ene side og det blå isfyldte vand på den anden. I den sammenhæng virker det som en ganske selvfølgelig foreteelse. Derimod virker det ganske unaturligt dér, hvor man har forsøgt at indrette en kirkegård med jordbegravelser ved hjælp af tilførsel af græstørv. Her sejler kirkegården, og de døde drukner i vand. Gravstederne fremstår som uværdigt sammenfaldne, vandfyldte huller. Det er en høj pris at betale for, at begravelsen kan leve op til *af-jord-er-du-kommet-ritualet*.

Det er en meget personlig bog, Lone van Deurs har skrevet. Det er ikke en videnskabelig bog, men en oplevelsesbog, hvor forfatteren deler ud af sine personlige oplevelser af kirkegårdene og sine holdninger til de ændrede vilkår, den grønlandske befolkning nu lever under. Hine steder er forfatterens betragtninger måske lidt for moraliserende. Bogen er systematisk inddelt i hovedområder, som fremgår af det grønlandskort, der er gengivet på bogens første sider. Herefter følger de kirkegårde, der hører under hovedområderne.

De er ikke angivet på kortet, hvad der godt kan ærgre en læser, der ikke er så stiv i den grønlandske geografi. Man kan formode, at udeladelsen skyldes, at det teknisk har været vanskeligt at markere kirkegårdene, når kortet skulle holdes inden for en overskuelig målestok. Lone van Deurs gør ved hver kirkegård rede for den bygd/by, som kirkegården tilhører. Det er dejligt at blive præsenteret for det lokale udgangspunkt, kirkegårdene har, og det er også med til at forklare de forskelle, der trods alt er på kirkegårdene.

Bogen er som sagt ikke en videnskabelig bog, men en fremragende dokumentation. Man kunne alligevel godt have ønsket, at Lone van Deurs havde delagtiggjort læseren i noget af den litteratur og de kilder, hun har konsulteret. Hvor læser man om de grønlandske myter, og hvad er det for rejseberetninger, hun har konsulteret? Læseren, der har fået pirret sin nysgerrighed, ville da være taknemmelig for lidt vejledning.

Det er imidlertid en eventyrlig vandring i den grønlandske kirkegårdskultur, som Lone van Deurs guider læseren igennem, en meget smuk og bevægende vandring, som jeg kun kan opfordre foreningens medlemmer at tage med på.

Karin Kryger

Philip Tafdrup, *Cat loves Sean*

Forlaget Spring. 102 sider, 63 digte, 27 fotografier. 199 kr.

Edgar Lee Masters digtsamling *Spoon River Anthology* har gennem mange år stået som en central kirkegårdsklassiker. I denne digtsamling kommer de døde til orde endnu en gang. De får lejlighed til at ytre sig på ny og kommentere deres egen og andres liv og skæbne. Nogle af dem forholder sig nu til dem, de ligger begravet ved siden af, eller kommenterer den gravsten, som blev dem forundt. *Spoon River* antologien er en rig samling, som skærper læserens blik for livets mangfoldighed, og digtene minder os desuden om, hvilket helt særligt erindringsrum kirkegården er. *Spoon River* samlingen indledes med linierne: "Hvor er Elmer, Herman, Bert og Tom og Charly – den vege, den stærke, den sjove, den drukne, den grove – alle, alle sover de i Højen." Alle de nævnte er ganske vist døde, men de levede engang og havde hver især deres egen stemme.

Med Philip Tafdrups *Cat loves Sean* har vi fået en ny kirkegårdsklassiker, som forhåbentlig vil få mange læsere. Denne

digtsamling og fotobog fortæller også livshistorier, og mange af Philip Tafdrups poetiske formuleringer er samtidigt så prægnante, at de kan være med til at uddybe og forny forståelsen af kirkegårdens særegne natur. Kirkegården er et landskabeligt rum med gravsten og konkrete erindringsspor, men det er samtidigt et rum, som tematiserer forhold som liv og død, hverdag og savn, glemsel og livslyst.

Philip Tafdrups *Cat loves Sean* har som ramme en bestemt kirkegård i Australien, som forfatteren har besøgt og gennemfotograferet. Kirkegården ligger uden for byen, tæt op ad havet på kanten af en stejl klippe (Fig. 1). Der er noget barsk og rå over denne kirkegårds placering i naturen, og samtidig er der noget meget klart og smukt ved denne natur, ikke mindst ved havets og himlens blå farver. Havets mørke blå, blandet med bølgernes hvide skum, og himlens lyseblå med de lette hvide skyer.

Philip Tafdrup viser i digte og med fotografier, hvilket helt særligt rum Waverly Kirkegård er, men han får samtidigt skrevet noget frem, som gælder for hver en kirkegård. F.eks. sætningen: "De levende hører til på stranden – de døde på kirkegården" (side 94). Denne enkle formulering siger egentlig alt om kirkegårde.

Fig. 1: Waverly Kirkegård, Australien. Foto: Philip Tafdrup.

Fig. 2: Regulerende skilte på kirkegården.
Foto: Philip Tafdrup.

Forfatteren registrerer, at adfærden på en kirkegård ofte er anderledes end andre steder, som når han skriver: "Man ligger ikke ned på en kirkegård, det står ikke på skiltet, at man ikke må". Et af billederne i bogen (Fig. 2) viser imidlertid, at der på kirkegården er andre skilte, som regulerer adfærden. Der er skilte om forbud mod hunde og andre advarselstegn samt reklamer for køb af nye gravsteder. Et andet billede viser et skilt med påbud om, at man skal køre langsomt (Fig. 3). Kirkegården i Waverly har ligesom alle andre kirkegårde sine reglementer og ordensregler. De fortæller om den særlige liturgi, der er knyttet til besøg på en kirkegård.

Philip Tafdrup har endvidere blik for, hvordan alt på kirkegården også forfalder. Kirkegården står ikke kun i modsætning til stranden, hvor de levende ligger. Alt på kirkegården ånder i tiden og bliver mærket af tidens dom. Natur og mennesker sætter sine spor, slider på og glemmer: "Selv ord hugget i sten forsvinder langsomt/ i den rå havluft" (side 35). Naturen generobrer langsomt sit terræn, "slyngplanter

indkapsler mindesmærker/ i net af sorte grene/ naturen erobrer/ sit territorium tilbage” (side 84).

Og det er ikke blot forfaldet i naturen, som sætter sine spor, de pårørende er en dag også væk, eller de har helt glemt den døde:

De passer ikke din grav længere, Charlie (*? - +?)
de der førhen kom med blomster er for længst forsvundet selv
deres børn har glemt, hvem du var
eller har travlt med at passe nye grave
så tag hellere plads i evigheden, min ven
beklager at måtte meddele
at festen er slut
gæsterne gået hjem
det er mere end trekvart århundrede siden
de sad med sjusserne på terrassen
den tidlige sommermorgen

Fig. 3: Kør langsomt på kirkegården.
Foto: Philip Tafdrup.

Fig. 4: Waverly Kirkegård.
Foto: Philip Tafdrup.

-kvinden i lavendelfarvet kjole
og Charlie
du bød hende fra etuiet
det var før filter
og før alting
det vidste du selvfølgelig ikke
da du tændte jeres cigaretter
og hun senere i samme morgensol
lod din hånd glide ned i sine trusser”

Glemselen er uundgåelig. For mit eget vedkommende husker jeg ikke navnene på alle mine oldeforældre, og går vi en generation længere tilbage, ved jeg stort set ingenting om min slægt. Nogle af dem hang som gamle falmede billeder på væggen hos min bedstemor, hvorfra jeg svagt kan erindre mig deres blikke. Det stærke ved Philip Tafdrups digt er imidlertid, at han trods påpegningen af den uundgåelige glemsel, at festen en dag er slut, samtidig så stærkt får skrevet det levede liv frem: Charlies sommermorgen dengang

med kvinden i en lavendelfarvet kjole, cigaretterne, solen og seksualiteten. Digtet er yderst livsbekræftende og vækker livslyst hos læseren. Philip Tafdrups digt tjener med andre ord *ikke* som et memento mori, husk, at du skal dø, men omvendt minder det os om, at vi lever.

Det samme gør sig gældende i andre af digtene. F.eks. i dette digt, hvor hverdagens betydning stærkt og tydeligt træder frem:

Det er hverdagen man savner
dråberne, der tørrer mellem de orange lerkrukker på
terrassen
granatæble- og citrustræer, våde
efter en formiddag med regn
det fugtige vasketøj der hænger under halvtaget
børnene i skole
Rosie (*?-+?)
det er det mest mærkværdige man kan længes efter
de mindste øjeblikke
at sætte plastre på Benjamins knæ
at hælde vandet fra den kogte pasta
at skabe brændt toast med en kniv over køkkenvasken
tidligt om morgenen
eller løse matematikopgaver med Jackie
når hun kommer hjem, senere

Cat loves Sean er hermed anbefalet.

Elof Westergaard

Glimt fra årsmødet

Den 23. - 24. maj 2011 i Ringsted

Af Karin Kryger

Mag.art. og sekretær for Foreningen for Kirkegårdskultur

I år forsamlede foreningens medlemmer sig på Hotel Scandic i Ringsted.

Kl. 16.00 bød formanden Elof Westergaard velkommen.

1. Valg af dirigent. Som dirigent valgtes provst Knud Erik B. Jensen.
2. Formandens beretning. Beretningen blev godkendt med applaus.
3. Beretning fra udvalg.
Karin Kryger aflagde beretning fra årsskriftudvalget.
Der har været almindelig tilfredshed med årsskriftet, og det kommende årsskrift vil indeholde nogle af artiklerne fra seminaret om Dødens Pris, der afholdtes i Løgumkloster november 2010.
Herefter aflagde Karin Kryger beretning fra udvalget vedrørende den planlagte Londontur, som desværre, primært pga. af rejsebureauets meget korte frist for tilmelding, senere måtte aflyses.
4. Kassererens beretning.
Kassereren Hans Broch-Mikkelsen fremlagde det reviderede regnskab, der godkendtes.
Ligeledes fremlagdes budgettet for det kommende år, der indebærer, at kontingentet forbliver uændret. Budgettet blev godkendt.
5. Forslag fra medlemmer. Der var ikke indkommet forslag fra medlemmerne.
6. Valg af bestyrelsesmedlemmer. Charlotte Skibsted, Mette Fauerskov og Hasse Nerbæk Jørgensen var på valg og var alle villige til genvalg. Alle tre blev genvalgt.
7. Valg af suppleanter. Som suppleanter genvalgtes Hans Mikkelsen og Stine Helweg.

Holbæk Naturkirkegård. Foto: Karin Kryger.

Undløse Kirkegård. Foto: Karin Kryger.

Tuse Kirkegård.
Foto: Karin Kryger.

8. Valg af revisorer. Som revisorer genvalgte Jens Zorn Thorsen og Eivind Wad.
Som revisorsuppleant genvalgte Henning Hansen.

Næste generalforsamling blev fastsat til den 21.-22. maj 2012 i Århus Stift.

Under eventuelt blev der udtrykt ønske om et årligt seminar. Imidlertid kræver det temmelig store resurser at gennemføre et seminar, men bestyrelsen vil om muligt søge at arrangere kortere debatmøder af blot en dags varighed.

Efter generalforsamlingen holdt John V. Jensen fra Museet for Varde By og Omegn et meget tankevækkende foredrag *Versöhnung über die Gräbern* om tyske soldater- og flygtningegrave i Danmark, et foredrag John V. Jensen til glæde for medlemmerne har omarbejdet til en artikel til årsskriftet. Foredraget adstedkom heftige reaktioner, hvilket ikke er forbavsende, det alvorlige og tragiske emne taget i betragtning. Efter middagen fortalte kirkegårdsleder Henning Hansen, Holbæk, om planlægningen af et nyt fælleskrematorium i Ringsted. Medlemmerne reagerede med såvel kritiske som positive kommentarer, og der udspandt sig en livlig debat. Aftenen afsluttedes med Susanne Guldager og Charlotte Skibsted gennemgang af morgendagens udflugt. Herefter var der vanen tro hyggeligt samvær i baren.

Næste morgen gik turen til Undløse Kirkegård, hvor medlemmerne med Susanne Guldager som cicerone oplevede en intim kirkegård i tæt forbindelse med den gamle præstegård, lindetræer og fin klippede buksbombhække. De fleste af gangene her er smallere, end nutidens krav til tekniske hjælpemidler fordrer, men giver kirkegården en hjemlig og intim atmosfære. Også Butterup Kirkegård er en lille og intim kirkegård. Turen gik videre til Tuse Kirkegård, hvor Charlotte Skibsted fortalte om kirkegården, og Inger Skovgaard fortalte om kirkens mange kalkmalerier. Frokosten blev indtaget på Holbæk Vandrehjem, som ligger tæt ved Holbæk Fjord.

Efter frokosten gik turen til Holbæk Naturkirkegård, hvor Henning Hansen fortalte om kapellet opført med Karsten Rønnow som arkitekt, og Charlotte Skibsted fortalte om kirkegården, der er centreret omkring en sø, og dens mange afdelinger, med mange forskellige typer gravsteder og monumenter. Se også Charlotte Skibsteds artikel side 90-101.

Butterup Kirkegård.
Foto: Karin Kryger.

Holbæk Naturkirkegård.
Foto: Karin Kryger.

Flugten til Egypten. Isefjordsmesteren ca. 1460-80.
Tuse Kirke.
Foto: Karin Kryger.

Holbæk Naturkirkegård.
Foto: Karin Kryger.

Foreningen for Kirkegårdskultur

Foreningens formål

Foreningen for Kirkegårdskulturs formål er at virke for, at kirkegårdens æstetiske, kulturhistoriske og landskabelige værdier bevares og udvikles således, at kirkegårdene fremtræder som værdige begravelsespladser.

Aktiviteter

Foreningens formål søges bl.a. opnået ved:

- udgivelse af årsskriftet Kirkegårdskultur, der sendes til alle medlemmer
- udgivelse af pjecer og andre publikationer, der omhandler kirkegårdens forhold
- afholdelse af foredrag og temadag samt ekskursioner i hele landet

Endvidere arbejder foreningen over for myndighederne for en formålstjenlig planlægning og lovgivning vedrørende kirkegårdsområdet og kirkernes omgivelser, samt for over for almenheden at skabe interesse og forståelse herfor, da kirkegårdene er en vigtig del af vores kulturarv.

I samfundet sker der hele tiden en udvikling, der påvirker gravskikke og kirkegårdens udseende. Foreningen for Kirkegårdskultur arbejder for at påvise og fastholde de kulturhistoriske værdier på kirkegårdene, således at disse ikke udsættes

for voldsomme og modeprægede omlægninger, og for at de nødvendige ændringer indpasses i en værdig sammenhæng.

Foreningens årsmøde er et to-dages arrangement med foredrag og ekskursioner. Man tilstræber, at årsmøderne geografisk bliver placeret forskellige steder i landet.

2011-12

Årsmødet 2011 fandt sted i Ringsted.

Årsmødet 2012 vil finde sted i Århus Stift den 21. - 22. maj.

Foreningen for Kirkegårdskultur får i årets løb mange henvendelser. Vi er en forholdsvis lille forening, men vi forsøger efter bedste evne at besvare spørgsmål eller få dem kanaliseret hen til den rette vedkommende. Bestyrelsen forsøger fortsat at gøre brug af og udvide det netværk, som foreningens medlemmer udgør.

Foreningens enestående styrke er, at den rummer en mangfoldighed af blikke på kirkegårdsspørgsmål. Foreningen har stor bredde. Her er både gravere, kirkegårdsledere, stenhuggere, landskabsarkitekter, menighedsråd, præster og mange flere, som er medlemmer. Det højner diskussionen og udvider synet og perspektivet på de danske kirkegårde.

Kontingent

Kontingentet for enkeltmedlemmer udgør 300 kr. pr. år. Medlemmerne får tilsendt foreningens årsskrift og rabat ved deltagelse i årsmødet.

Yderligere oplysninger og indmeldelse

Yderligere oplysninger om foreningen kan fås ved henvendelse til foreningens kasserer eller formand. Indmeldelse kan ske gennem hjemmesiden www.kirkegaardskultur.dk eller til foreningens kasserer.

Bestyrelsen

Foreningen for Kirkegårdskultur 2011-2012

- Formand: Elof Westergaard
Foreningen for Kirkegårdskultur
Vestre Allé 5
8600 Silkeborg
Tlf. 86 80 19 27 eller 86 86 95 59
eve@km.dk
- Næstformand: Mette Fauerskov
Møller og Fauerskov Landskabsarkitekter
Skt. Pauls Kirkeplads 9B
8000 Århus C
Tlf. 86 12 16 66, mobil 22 25 86 67
mf@mflandskab.dk
- Kasserer: Hans Broch Mikkelsen
Strandparken 16
5800 Nyborg
Tlf. 65 31 02 49
brochm@privat.dk
- Sekretær: Karin Kryger
Hvidørevej 35
2930 Klampenborg
Tlf. 39 64 40 36, mobil 20 91 32 90
ketskryger@mail.tele.dk
- Webmaster: Jens Dejgaard Jensen
Silkeborg Kirkegårde og Krematorium
Toften 1
6950 Ringkøbing
Tlf. 23 93 93 00
jdj@hvejsel.eu

Øvrige bestyrelsesmedlemmer

Stine Helweg
Teknik- og Miljøforvaltningen
Center for Kirkegårde
Vestre Kirkegård
Vestre Kirkegårds Allé 15
2450 København SV
Tlf. 82 33 46 64
stihel@tmf.kk.dk

Steen Jensen
(Stenhuggerlaugets repræsentant)
N.A. Christensensvej 41
7900 Mors
Tlf. 97 72 28 17
info@steenjensen.dk

Hans Mikkelsen
Forsknings- og Formidlingsafdelingen
Nationalmuseet
Frederiksholms Kanal 12
1220 Kbh. K.
Tlf. 33 47 35 99
hans.mikkelsen@natmus.dk

Hasse Nedelberg Jørgensen
Askov Kirkevej 7
6600 Vejen
Tlf. 21 25 89 67, mobil 22 25 23 32
hnj@km.dk

Charlotte Skibsted
Løjesøvej 13
3670 Veksø Sjælland
Tlf. 47 17 02 16, mobil 40 32 66 59
mail@c-skibsted-landscape.dk

